

ШЫН

№ 93
(17894)

2010 чылдың
август 5,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Ниитилел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru

ТЫВА: Өзүдениң базымнары

Аяна БИЧЕ-ООЛ

10 ӨГ-БҮЛЕ ЧАА ЧУРТТАЛГА БАЖЫҢЫНЧЕ КӨЖҮП КИРГЕН

Август 3-түн хүнүндө Кызылдың
жоба кудумчузу, 2а, 139 кварти-
рыг 5 каът бажыңче Кызыл пар-
анар, №16,18 бирээзи 1926,
ези 1931 чылда-ла туттунган
ган бажыңнарда чурттап турган
өг-бүлө чоокта чаа-ла дайын
чуннарын чурттай берген чаа
ыңында 10 квартираларының
гүүрлерин байырлыг байдалга
ынар. Аас-кежиктиг ол өг-бүлө-

кайт ыяш бажыңга оң өг-бүлөзи
1988 чылда-ла көжүп кирген. Ын-
чан оң ийи огу бирээзи 1 класска,
өскөзи 3 класска өөренип турган.
А амгы үеде оң оолдары боттары
өг-бүлелиг апарган, а Светлана
Кончуковна — дөрт уйнуктарының
ынак кырган-авазы. Бо үш өг-бүлө
(шупту 9 кижиги) өрээлдери дыкпыш,
буступ дүжер четкен бажыңга сын-
марлажып чурттап келген. «Хоорай
чагыргагы «Силерни өскээр
көжүрер бис» деп 3 чыл бурунгаар-
ла аазап келген, аңаа шоолуг-ла
бүзүрөвөс турган бис, ам бо хүнде
ол сөстөрүн боттанганыңга
бүзүрөвөс чыгыгы тур бис» — деп,
ол улуг өөрүшкү-биле чугаалап
турду. Оң чаа квартиразы ба-
жыңның ийи дугаар кадында. Дөрт
уйнуу, ийи огу база кериннери-
биле олар чаа квартиразының
иштин сонугарга көргөннөр. Ол
бүрүнү-биле амгы үениң чаа
чуртталга-коммунал дериг-хе-

С.К. Сарыгларның өг-бүлөзи.

чоруттунган. Бо акшаларның 318,6
млн. рубль хөй квартиралыг ба-
жыңнарның капитал септелгезинче,
а 212,0 млн. рубльди элп-эрги-
жирээн чуртталга фондузундан
хамаатыларны өскээр көжүреринче
угландырган. Россия Федерация-
зының чуртталга-коммунал адырын
өскерттириниң программазынга
дүүштүр Тыва Республиканың
Чазааның доктаатканы «Тыва Рес-
публиканың хамаатыларын элп-
эргижирээн чуртталга фондузундан
өскээр көжүрери» программаның
амыдыралга боттанганы-биле шак
бо өөрүшкүлүг болушкун болганы
ол-дур.

ТР-ниң Чуртталга-коммунал
ажыл-агы агентилелиниң болгаш
ТР-ниң Капитал тудуг эргелелиниң
медээзи-биле алырга, Дружба, 2а
бажыңның 69 квартиразы ниитизи-

биле элп-эргижирээн бажыңнар-
ның чурттакчыларыңга көрдүнгөн
болуп турар. Август 3-те чаа ба-
жыңче көжүп кирген бо 10 өг-
бүлөлөрдөн аңгыда, 59-зун август
25-тиң хүнүңге чедир чоорту көжү-
рери планда турар. «2009-2010
чылдарда чуртталга оран-сава-
рыногунун хөгжүлдөзүн чорударын
барымдаалап, элп-эргижирээн
чуртталга фондузундан хамааты-
ларны көжүрериниң талазы-биле
республика сорулга-биле Кызыл
болгаш Шагаан-Арыг хоорайларда
ам-даа 10 бажыңның чурттакчы-
ларын өскээр көжүрери көрдүнүп
турар. Шагаан-Арыг хоорайда ад-
рези Дружба, 55/1 бажыңның 46
квартиразыңга эргижирээн бажың-
нарның чурттакчылары чурттаар.
Устүндө адаан программаларның
боттанганы-биле республика-
ның девискээринге хөй
квартиралыг 4 бажың туттун-
ган. Ол дээрже Кызылда 24
квартиралыг база бо 139
квартиралыг бажың, а Шагаан-
Арыгда 40 болгаш 46 квар-
тиралыг бажыңнар-дыр.

Кызылда ук программа
езугаар 5 дугаар бажың база
туттунуп турар. Оң тудуун бо
чылдың төнчүзүңге чедир
төндүрөр. Ниитизи-биле рес-
публикада бо хүнде элп-эрги-
жирээн бажыңнарда чурттап
турар 240 өг-бүлени чаа чурт-
талга оран-савазынче көжү-
рер. Ынчан кээрге, чаа чурт-
талга оран-савага чурттаар
аас-кежиктиглер саны көвү-
дээр-дир.

Эт-сөвин чаа бажыңче көжүрүп
турары.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

Чаа квартираның баштайгы аалчылары — ТР-ниң
Чазааның Даргазының бирги орадакчызы Ш.С. Иргит база
хоорайның мэри В.Т. Ховалыг.

ТР-ниң Чазааның Даргазының
и орадакчызы Ш.С. Иргит база
ылдың мэри В.Т. Ховалыг олар
р чедирип чүве чугаалааннар.
о хүннү 10 өг-бүлө каш чылдар
узунда манап келген. Оларның
кези — хөй ажы-төлдүг өг-
лөр. Хоорайның бажың алыр
энге олар каш чыл дургузунда
келгеннөр. №16 бажыңның
квартиразыңга чурттап турган
с алышкылар ээлчегге 1984
ан, а №4 квартираның чурт-
ылары — 1981 чылдан тура
лар.

аагайжыды туттунган оран-
а чурттаар аас-кежиктиг өг-
терниң бирээзи Светлана Кон-
на Сарыгларның демниг өг-
зи. Светлана Кончуковнаның
лап турары-биле, Кызыл пар-
анар, 16, сес квартиралыг ийи

рексели-биле шиметтинген, өртке
удур шугумундан бээр бар. Онза
эптиг чүүл — чылыг, соок сугун
чарыгдалын санаар херекселдер
безин бар. «Бо чүүлдер турда,
сугну камнап ажыглаар база херек
кырында ажыглаан суун дээш
төлээр болгай сен» — деп, чаа
квартираның ээлери магадап
чугаалап турар. Оларның аас-
кежи, шынап-ла, кызыгаар чок.

2007 чылдың июль 21-де Рос-
сия Федерациязының «Чуртталга-
коммунал ажыл-агыйын өскер-
тиринге деткимче фондузунун
дугайында» №185-ФХ күштүг
болуп кирген. Ук фонд-биле Тыва
Республикага 2008-2011 чылдарда
чуртталга-коммунал ажыл-агыйын
өскерттиринге көрдүнгөн ниити түнү
530 млн. рубль ажыг акшалан-
дырышкын хевирлиг деткимче

ТР-ниң Чазаанда

ТЕЛЕГРАММАНЫ ЧОРУТКАН

Тыва Республиканың Чазааның
Даргазы Шолбан Кара-оол
Красноярск крайның губернатору
Лев Кузнецовка АН-24 самолеттун
озал-ондакка таварышканы-биле
болгаш аңаа хөй кижилерниң ко-
гарааны-биле холбаштыр кажы-
далды илереткен телеграмманы
чоруткан.

«Хүндүлүг Лев Владимир-
ович! Тыва Республиканың
Чазааның болгаш мээң өмү-
нээмден Игарка хоорайның
районунга пассажирлер
сөөртүр АН-24 самолеттун
андарылганының түүне-
линде мөчээ кижилерниң
төрелдеринге болгаш чоок
кижилеринге ханы кажы-
далды илередип турары-
высты хүлээп ап көрүңер» —
деп телеграммада бижип турар.

Пассажирлер сөөртүр АН-24
самолет Красноярск хоорайдан
Игарка хоорайже ужуп үнгөш,
черге хонуп чыда, андарылган.
Самолетка чораан 15 кижиниң
4-ү дириг. Артканары чок апар-
ган. Росавиацияның дыңнады-
биле алырга, дириг арткан 4 ки-
жиниң үжү — экипаж кежигүннери,
бирээзи — пассажир.

АЛДАРЛЫГ ТРЕНЕРГЕ ШАҢНАЛ

Июль 26-да Кремльге Россия
Федерациязының Президентизи
Дмитрий Медведев 47 россий-
жилерге — эртем, культура, уран
чүүл, медицина, спорт ажылдак-
чыларыңга база ажылчын мер-
гежилдин кижилеринге күрүне
шаңналдарын болгаш алдарлыг
аттарны тывыскан. Хүрөш хевир-
лериниң талазы-биле Краснояр-
скиниң дээди спорт школазының
директору, Тыва Республиканың
күш-культуразының алдарлыг
ажылдакчызы (1994) Дмитрий
Миндиашвилини «Ада-чуртка ачы-
хавыязы дээш» орденниң үшкү
чергези-биле шаңнаан. Оон аң-
гыда ыңдыг бедик шаңналдарга
кинорежиссер Владимир Мень-
шов, «Сатирикон» театрының уран
чүүл удуртукчузу Константин
Райкин, МГИМО-нун ректору
Анатолий Торкунов болгаш
өскелер-даа төлептиг болган.

Красноярскиниң дээди спорт
школазынга дыка хөй тыва мөге-
лер белеткелди эрткен. Бедик
шаңнал-биле Тываның Баштыңы
Шолбан Кара-оол алдарлыг тре-
нерге байыр чедирген.

«Тува-Онлайн» медээлер
агентилели.

ТӨЛЕВИЛЕЛДЕР КАМГАЛАТТЫНГА

• Студент аныяктарның чогадыкчы ажылы кичээнгейде

Июль 31-де, «Юность» чайгы дыштанылга лагериниң баазазына аныяктарның ажилдап кылганы «Тыва – сайзыралдың девискээри» деп төлевилелдериниң конкурсузунуң түңнел хүнү болган. Аңаа шупту 15 төлевилелдерни кириген. Журиниң онза хынамчалыг болганындан конкурс 2 аңгы хүннерде 2 бөлүккө чарылган.

Июль 23-те 7 төлевилелди көргөн. Оларның аразындан Новосибирскиниң күрүне университетиниң юридиктиг факультетиниң студентизи Инна Торбостаеваның арагалаашкына удур угланышкынын «Чүгле элээр Тывада келир үе бар» деп төлевилели онзалган. Тываның күрүне университетиниң студентизи Чойгана Намзырайның гастрономиктиг туризм талазы-биле төлевилели база эки деп демдеглеттинген. Конкурстуң баштайгы хүнүндө студент Оландр Базырынның Кызылга аквапарк тургузарының дугайында төлевилелин жюри чүүл-

дүгүнүп деткээш, саң-хөө талазы-биле кеззэн чедир ажилдаарын сүмелзэн.

Хыналда-эксперт журиниң кежигүннери республикада аңгы-аңгы яамыларның удуртукчулары болгаш сайгарлыкчылар болган. Жюри даргазы ТР-ниң Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол.

«Юность» лагеринге төлевилелдер конкурсузунуң ийги кеззэн ажыдып тура, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол, конкурстуң сорулгазы студентилерниң ниитилелге ажыктыг төлевилелдерин деткири болур деп база катап сагындырган.

Күрүнениң Поляр академиязының студентизи Ая Ооржақтың Шамбалыг суурга хаван фермазының тудуунуң дугайында төлевилелин жюри ам-даа чедир ажыттынмаан деп демдеглээн. Авторда көдээ ажил-агыны сайзырадырының талазы-биле изиг күзөл бар, ынчалза-даа төлевилелди боттандырарда эргежок чугула билиглер, арга-дуржулга, 1 млн.700 муң акша-хөрөңги ам-даа херек. Ынчангаш Көдээ ажил-агы яамызы оон төлевилелинге дузалажыр болган. Ынчангаш келир чылын ол төлевилелин катап камгалаар.

Томскиниң күрүне университетиниң 4-ку курсчузу Түмен Ховалыг келир үениң архитектору. Баштай ол өг-бүлениң дыштанылга комплекзиниң төлевилелин камгалаар бодаан. Ынчалза-даа ол улуг өртектег объект-тир деп

Чазак Даргазы студентилер-биле.

чүвени билгеш, Тере-Хөл кожуунда Тарыс аржаанының чаагайжыдылганының дугайында төлевилелди кылган. Студентизи Чазак Даргазының бирги оралакчызы Шолбан-оол Иргит деткээш. Оон кылган эскизи дээш 20 муң рубль грант шаңналын тывыскан. Төлевилелди боттандырарда кады ажилдаарын Чазак Даргазының бирги оралакчызы аазаан.

Томскиниң күрүне университетиниң философия факультетиниң студентизи Белек Мумба Кызылга чайын өске хоорайларда өөренип турар студентилерниң киржилгези-биле тургустунган эки тура дружиназын тургузар төлевилелди кылган. Белектин бодалы-биле алырга, дыштанылгазында студентилер төрөөн хоорайына ажыктыг чүүлдерни кылыр уjurлуг. Дружина Кызыл хоорайының

мэриязы база милициязы-биле кады ажилдаар. Эки тура-биле чүгле рейдидерже үнеринден аңгыда, спортчу маргылдааларны база эрттирер. Белекти хоорай чагыргазы деткип, төлевилелин боттандырарына 60 муң рубльди аңгылап бээрин мэр Владислав Ховалыг дыңнаткан.

Республиканың Тудуг яамызы ТКУ-нун аспирантызы Буян Сааяның тус черниң чиг эдин ажыглап тургаш, гранулар хевирлиг чылыг аңгылаар материалдарны бүдүрер дугайында төлевилелин чедир ажилдаар даалганы алган. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол төлевилел улуг-дур, ону ажыгдалга кириер дизе, 5 миллион хире акша хереглеттинер, аныяк эртемденниң ол талазы-биле арга-дуржулгазын ук яамы өөренип көргөш, чарыгдалы оон эвээш төлевилелди ажил-

дап көөрүн сүмелзэн.

Студентилерниң ганы 15 төлевилелде шуптузу материалды алгаш, аңгы-аңгы болгаш албан черлер алындыр кириген.Эң эдерге 10 муңдан бичедир акша шаңнал, тыларны тывыскан.

Ынчангаш Тываның сайзырал хөгжүлдеришкан төлевилелдизунуң тиилекчилери т. Ам чүгле ук төлевилелдирылган херек кырыдырары арткан. Оларгызынга үнелелди август Ол хүн конкурстуң т. Сарыг-Сепке арагага хоорай» деп хемчегни

Долаан
В.ШАЙФУЛИНН
тырган чуруктар

Түмен Ховалыгның төлевилелин камгалап турары.

Республика амыдыралындан медээлер

БЕЛЕТКЕЛ АЖЫЛДАРЫ ЧОРУП ТУРАП

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун Чарлы-биле «Хөй-ниити палатазының дугайында» Конституция хоойлузунуң төлевилелин белеткээр ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш баштаан ведомстволар аразының ажилчын бөлүүн республикада тургускан. Оон составында эрге-чагырганың янзы-бүрү адырларының, хөй-ниити организацияларының болгаш каттыжышкындарының төлээлери кирип турар.

— Республикага Хөй-ниити палатазы чугула херек. Бөдүүн кижилерниң санал-оналын дыңнаары, улус-чон биле эрге-чагырганың аразында харылзаа чугула дээрзин кезээде чугаалап-ла турар бис. Хөй-ниити палатазы дээрге ол кады ажилдажылганы таарыштырар эптиг арга ышкажыл — деп, Кызылда Орус культура төвүнүн директору, ведомстволар аразының ажилчын бөлүүнүң кежигүнү Вера Лапшакова чугаалап турар.

Тыва Бүгү-Россия деңнелинде бодун чедишкениг кылдыр көргүзүп келген Хөй-ниити палатазы чок чаңгыс-ла регион болуп турар. Ийи чыл бурунгаар Хөй-ниити палатазының дугайында хоойлунуң төлевилелин чазак ажилдап кылгаш, эрге-чагырганың хоойлужудулга органынче кириерге, парламентарийлер ону бадылавын барган.

2009 чылдың декабрь айда бирги Хамааты шуулганына хөй-ниитижилер Хөй-

ниити палатазын тургузарының чугулазының дугайында айтыргыны база катап көдүргөн. Республика Конституциязынче бо чылдың апрель айда кириген өскерилгелер федералдыг эрге-хоойлужудулга-биле карыш-кактарны чүгле эткен эвес, эрге-чагырганың тургузуун өскерткен, ол ышкаш Хөй-ниити палатазының институту чугула херек дээрзин бадыткаан. Хоойлу төлевилелин ажилдап кылып тургаш, бүгү санал-оналдарны өөренип көрүп, бо аылга ниитилелдин бүгү адырларын калбаа-биле кириштирер уjurлуг — деп, ведомстволар аразының ажилчын бөлүүнүң секретары Алексей Очур чугаалап турар.

Конституция хоойлузунуң талазы-биле саналдарны сентябрь 1-ге чедир кириер.

ПРОГРАММАГА ӨСКЕРИЛГЕЛЕР

Кызылчыларның болгаш Тываның аалчыларының доктаамал дыштанырынга болгаш эмнениринге ынак дээн черлери — Дус-Хөл болгаш Хадың хөлдериңче четкен асфальтылыг орук тудуун 2010 чылда республиканың транспорт шугумун чаартырының программасынче кириген. Тыва Республиканың Чазак республиканың тускай сорулгалыг программасының акша-хөрөңгизин ук оруктуң тудуунче база угландырар органы тыпкан. Соок дүшкүже чедир тудуг-жулар оруктуң моон мурнунда асфальтылап каан турган 7 км. кеззэн ам-даа эвээш дизе 3 км улай туткаш, хөлдөргө чедир кылдырмаан оруктуң хемчээлин 17 км чедир кызырар уjurлуг.

Программаже өскерилгелер кириерин — МИ-8 вертолеттуң капитал септелгези, ол ышкаш социал автосөөртүлгелер чорудуп турар республиканың чаңгыс улуг автобүдүрүлгө чери — Кызылдың пассажирлер бүдүрүлгезинге чаа техника садары негеттинип келген. Өскерилгелер кириери белең эвес чүүл болган, чүге дээрге оруктар чаартылганының программасы бюджеттиң чедишлезин база чаксы үер-биле холбашкан онза байдалдарны — үрелген оруктарны, көвүрүлгелерни санаваска-ла, дүшкүрүлгү. Программаның 2010 чылда акшаландырышкынының ниити түнү 149,8 млн. рубль, оларның колдуу кезин орук тудуунга көрдүнгөн. Бо чылдың төнчүзүңгө чедир республика 31,5 км. автоорукту, оон иштинде 5 көвүрүг кежиглерин катап тургузар, а 40 км. орукту эде тудар апарган.

ХЫНАЛДАНЫ ДОКТААМАЛ ЧОРУДАР

ТР-ниң Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол аптека эргелекчилери, ТР-де наркотиктерни садып-саарып турарын хынаар талазы-биле федералдыг албаның эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы Орлан Пирингиле, ТР-ниң кадык камгалал сайыды Шолбан Хопуя болгаш республика эмнелгелериниң удуртукчуларының киржилгези-биле хуралды эрттирген. Аңаа дезоморфинден наркоманияга удур демисел хемчеглерин сайгарып чугаалашкан.

Шолбан Хопуя бодунуң илеткелинге

республиканың наркология эм окий хевирлиг наркотиктен хам аарыг 14 кижиге бар, оон ишти стационар эмнээшкенин курст деп дыңнаткан.

«Крокодил» деп адаар ды наркотикти бир-ийи дозаны х соонда-ла, кижиге наркотиктиң ол дораан-на хамаарылгалыг апаа организмге өскерилгелер ол хүлээп алган соонда, ийи-үш нед дораан эгелээр. Ындыг хевир тиктер хүлээп ап эгелзэн соон маннын амыдыраар үези үш чылга чедер-ле болза, чедер наркоманнарның беш чылга чедер Дезоморфинни Россияда 1998 ч. садарын хоруп каан. Ынчалза-даа садып турар эмнерниң дузазы-биле кылып ал турар апарган. Ындыг ч. нүг наркотикти нептередириң чедирип турар.

Хуралдың түңнелинде код мактыг эмнерни садарының мониторударын Кадык камгалал дааскан. Оон түңнелдерин ТР-ни терге удур комиссиязынче бээр албан черлериниң удуртукчулары холумактыг эмнерни рецепт чок хоруурун болгаш берген рецепти шыңгыы хыналданы доктаамал дааскан.

«Тыва»

Маадыр-оол КАЛЧАН,
Тыва Республиканың алдарлыг
ажылдакчызы.

«Шын» 85 харлаар

ТЫВА ПАРЛАЛГАНЫҢ ӨЗЭЭ

— Журналистика талазы-биле эртем чедип алыры-биле өөренип чорутканнар эртер-дүжерде бистиң редакцияны ыяп-ла таварып эртер чүве болгай. А силерни бир дугаар көрүп тур мен — деп, чөмөлээниң сөстөр-биле кол редактор В.С. Шаравии мени хүлээп алгаш, редакцияның ниити байдалын, ында ажылдап турар журналистерниң дугайында чугаалааш, мындыг сөстөр-биле чугаазын доосту:

Хертек, Д.И.Чыдым, В.Ф. Чадамба, А.М. Монгуш, М.Ч. Топча, А.Д. Арапчор, Э.Т. Кечил-оол, С.С. Балчыр, Ш.А. Доржу хөй-хөй чылдарда аныяк журналистерге арга-дуржулгазын дамчыдып келгеннер. (Оон бээр эвээш эвес чылдар эрткеннен чамдык эштерниң аттары астыгып калган болза, буруудатпазын диледим).

Журналистерниң ажылы берге.

— Редакциявыста ажылдап турарларның хөй кезин хоочуннар, журналист эртемниглер эвээш. Ынчалза-даа олар ажылынга дыка мергежээр. Ийи-үш хире аныяк кижилер каш чыл болгаш доозуп келир. Че ындыг-дыр, силерни манап тур бис — деп, сөстөр-биле Валерий Севильбаевич мени үдөп кагды.

Өөрөдигениң дөрт чылы доозулган. Партияның дээди школазының доозукчузу кижилер бүрүзү СЭКП обкомунун идеология талазы-биле секретарына кээп кирер чүве болгай. Журналистика талазы-биле дээди эртемни чедип алгаш келгеним дээш, обком секретары Дандар-оол Көк-Хунаевич Ооржак байыр чедиргеш, «Шын» солунга барып ажылдаары-биле чорутту.

«Шын» — Тыва парлаганың баштыгы, ооң үндезилекчизи. Тыва чонга езулуг-ла шынны чедирген, ооң шынче орун изээр. Тываларның бурунгаар, чиге шынче базымның быжыг таңмазы деп санап, билип чоруур бис. Ынчангаш тыва чон бодунун солунунга ынак, аңаа бердинген, ооң чүдүкчүзү.

«Шын» солунуустун баштайгы дугаары үнүп эгелээнден бээр август 31-де 85 чыл болур. Ол дээрже республика ужуз-дузалыг улуг байырлал-дыр, ону бүгү Тыва демдеглээринге белеткенип турары чугаажок.

Улуг-ла үр болбайн 85 харлаар солунуустун дугайында номчукчулар хөй-хөй чагааларны бижип турарлар, оларга өөрүп четтиргенивисти илередип турар бис дээрзин редакцияның чогадыкчы ажылдакчылары сеткил ханыыш-тын-биле чугааладылар. Чагаалаарына редакция ам-даа манап турар, хүндүлүг номчукчу.

Удавас улуг байырлалын демдегледип турар «Шын» солунунун редакциязынга 20 ажыг чыл дургуунда ажылдап чораанымга аажок оргоарларын мен. Амыдыралдың чамдык бергелерин ачып эртерин-е-даа, журналистиканың белең-вес айтырыгларын шынга эдип алы-ынга-даа бо коллективтиң ачызы-луг болганынга чоргоарларын мен.

Амыдыралга белең чүве каяа урар ийик. Хоочуннарның чамдык еме-халазын-даа дыңнап, олардан өренип чорааш, бут кырынга туруп, белең эвес орукту эртер боор чүве болгай. Ылаңгыя журналистика талазы-биле баштайгы баш-ым Куулар Мунзукович Аракааның дугайында маңаа биживес

Хоочун журналистер Маадыр-оол Калчанович Калчан биле Алексей Арташевич Дүгержаа. («Шын» солунун 70 чылының бүдүүзүндө тырттырган чурук. 1995 чылдың август).

аргам чок. Бижээр материалымны кижилер чүве чок кылдыр эткеш, ону тайылбырлааш, чугаалаар:

— Ажырбас, өөрени бээр сен. Чүгле кызымак, туруштуг болур херек. Эдилгелерде таарышпас чүүлдерин бар болза, чугаала, мээр-биле маргыш. Чазып турарым-даа чадавас, бодуну камгалап өөрөн.

Журналист, чогаалчы Салчак Өдөкеевич Тамба мээр материалымны эдил-эдил, мени чанынга олурткаш, менче дорт кайгап алгаш, чугаазын мындыг сөстөр-биле эгелээр: «Кошка-ак материал-ла-дыр, Маадыр...»

Килдистер эргелекчилери С.К. Шойгу, С.А. Чигжит, М.Б. Монгуш, С.С. Кызыл-оол, С.Д. Маады, Б.Д. Дирчин, С.Б. Тас-оол, А.Х. Аир, Ч.К. Кара-Күске, А.А. Дүгержаа болгаш оон-даа өскелер аныяк журналистерге улуг дузаны чедир-рип чорааннар.

Хоочун журналистер: Г.Ш. Монгуш, Н.С. Эргеп, О.Д. Охемчик, М.М. Саая, А.О. Оксур, С.Д.

Хондур-дүндүр-даа ажылдаар үелер бо-ла тургустунуп келир. Ону дыңнааш, чамдык эштер бүзүрөвс-даа болур чүве: «Ча-чаа, ындыг чүве каяа турар чүвөл, чылыг кабинеттерде чымчак сандайларда олур-пкан бижиттинип ора хүнээрже, кандыг бергелер турар чүвөл» дижирилер база тургулаар.

Ол үеде кижилер кайгап ханмас чүүлдер бо-ла туруп кээр. СЭКП ТК-ның пленумнарының, съездилеринин материалын телетайп-биле ол-ла хүн Москвадан дамчы-дарга, ол-ла хүн тыва дылче очул-дурар, даартагы хүнде солунга үнер турган. Ынчангаш дежурныйлаан бөлүк хондур ажылдааш, даартазында бажыңнарынче чанар турган. Орус дылда Москвадан келир материалдарны тыва дылче очулдургаш, сонгузу хүнче салыр ужузлуг деп чүвени ол үедеги даргалар билбес турган хевирлиг. Дүн ортузу чедип турда, Пленум материалын Москвадан дамчыдып эгелээр. Ам канчаар боор,

идеология талазы-биле секретары-ның бажыңынче долгап-ла эгеледим он:

— Москвадан Пленум материалын дамчыдып эгеледи, даарта-же салзын дээр-дир, дарга.

— Даартагы солунче салыр ол-ла. Чүү билдинмес-тир? — деп харыылааш, дарга уйгузун уламчылай берген болбайн аан. А хондур-дүндүр очулдурган солунуус даарта-зында эвес, а сонгузу хүн номчукчуларга четкен болгай.

Коллективтиң демниг, чогаа-дыкчы ажылынын, туруштуунун ачызында хөй-хөй бергелерден чииги-биле адырлып ап чораан бис. Ылаңгыя редакторуус В.С. Шаравинин, ооң оралакчылары К.К. Саттың, А.С. Дембирельдин, М.Н. Смирнованың ажылгыр, организа-чы чоруун маңаа черле демдеглээр бодаан мен.

Кадрлар чаарттынып, Москва-ның, Иркутскиниң, Ленинградтың дээди өөрөдиге черлерин дооскан аныяк журналистер В.Ф. Чадамба, С.Д. Монгал, Х.-К.С. Монгуш бол-гаш өскелер-даа «Шынга» ажылдап келгеннер.

Ол ышкаш «Тываның аныяк-тары» солунунун кол редактору Светлана Монгуш, Вера Куулар, Надежда Эргеп, Айлаң Монгуш болгаш оон-даа өске аныяктар «Шынга» ажылдап келгеннер. «Шын» солунга хөй-хөй чылдарда ажылдап каапкан арга-дуржулгалыг хоочуннар-биле оларның ажыл-даары чамдыкта белең эвес-даа болгулаар. Килдистер эргелекчизинге материалын ыяп-ла номчудар, ат салдырар болгай. А килдистер эргелекчизи материалга эдилгелер кылып, үжүк частырынга чедир хынаар.

Бир катап типография чанынга чеде бээримге, совет тургузуг кил-дизинин аныяк корреспондентизи Вера Куулар ында ыңай-бээр кылаштап, бир-ле бодалга алзыпкан шинчилиг көзүлдү. Чанынга чеде бергеш, чүү болганын айтырамын-га, ол мынча диди:

— Командировкадан эккелген материалымны ажылдап кылгаш, Салчак Авыр-оолович бир автор-биле чугаалажып олурда, ооң мур-нунга салып кааш, дезип үнүп кел-дим ышкажыл. Та кандыг сургаал алыр мен, та канчаар эдил каап-тар... аажок дүвүрөп тур мен — деп бо.

Аныяк журналист чүгле корткан эвес, а арга-дуржулгалыг даргазын хүндүлээр ол. Ол материалды эки бижээни дээр Вераны килдистер эргелекчизи мактаанын ол меңээр оон чугаалады.

Шак-ла ындыг таварылгаларга

чаңгыс эвес удаа таваржып чораа-нын ынчангы аныяк журналистер Светлана Монгуш (ам «Шын» солунунун кол редактору), Надежда Эргеп, Айлаң Монгуш, Светлана Балчыр болгаш оон-даа өскелер ам сактып чугаалаарлар.

Партияның дээди школазын дооскаш келген мени дыка дүрген депшидип турдулар: улуг корреспондентиден дораан-на килдистер эргелекчизинче, харыысалгалыг секретарыже. Характерим далаш, чамдык чүүлдерге таарышпазымны дораан, дорту-биле чугаалай бээримге, чамдык эштер удурланып-даа турдулар.

— Бо чүү мындыг элдеп кижилер келгени ол: кел сал-ла, үш өрээл чаа бажың алды, килдистер эргелек-чилей берди, телефон салдырып алды. А бисте телефон салдыра-рының ээлчээнде каш чыл турарлар эвээш эвес-ле болгай — диген сөстөр база дыңналып турду. Ону каш удаа тайылбырлаар ужузга база таваржып турдум.

СЭКП ТК-ның Политбюро ке-жигүннеринин, аңаа кандидаттарның, секретарьларның портреттери редакция бүрүзүнге турар чүве болгай. А ол улуг удуртукчуларның назы-хары дыка улгатка-нындан аразы улуг үр болбайн-на, «алды оранче» чоруп турганнар. Ындыг таварылгаларда бистиң «Шын» солунга дыка берге: даар-таже үнүп чыдар солунууска салыры-биле орус дылдан тыва дылче хондур-дүндүр олуруп тургаш очулдурар, а дүнекиниң 1-2 шактарга чедир ол кижиниң фото-портретин Москвадан манаар...

Ол берге ажылывысты чиигеди-ри-биле секретариат чыгып чугаалашкаш, мындыг «арга» тып алган бис: ол улуг даргалары-выстың редакцияда чуруктарын типографияга баш удур кылдырткаш, секретариатка чажыды-биле шыгжап алыр. Ам Москвадан чурук келирин манавайн, белең чурууусту салыптар турдуус. Бистиң ол «чажыдывысты» редак-торуус көрүп кааш, ыт чок туруп-туруп, бажын чайгааш, кылаштап үне берди. Өршээ!

Солунун үндүрүлгезинин эң сөөлгү кезээр корректорларга хамааржыр: улуг корректорунун ат салганынын соонда парладыры-биле типографияның цехтеринче кирер. Ынчангаш чымыштыг иштиң ол кижилерин маңаа адавас арга-выс чок: улуг корректорлар А.Демир-оол, С.Кара-Сал, коррек-торлар: Т.Монгуш, Т.Калчан, Е.Се-векпит, О.Тас-оол, О.Данчай-оол, В.Монгуш, Е.Барыска; маши-накчылар К.Монгуш, В.Мөчөк, Л.Байкара, Н.Куулар; бухгалтерлер А.Монгуш, Л.Далаа; үндүрүкчү О.Өпээн.

«Шынның» коллективи, ооң хөй санныг бижикчилери! Солунуустун чоокшулап орап байырлалын таварыштыр силер бүгүдөгө байыр чедирбишаан, аас-кежикти, быжыг кадыкшылды күзедим.

«Тос эртин» төлевилел

МӨҢГҮН-ТАЙГАЖЕ ААЛДАП ЧОРДУВУС

Тыва Республика – ирбишти көрүп болгу дег Чер кырында ховар черлерниң бирээзи

Бүгү-делегейниң черлик, дириг бойдус камгалалының хөй-ниити организациязы WWF ооң ажил-чорудулгазының дугайында бистиң солуннуң арыннарынга таныштырган материал үнген болгай. Бо удаада ол Тываның «Тос эртинези» деп мөөрейже Тываның ирбишин кирип, аңаа парлалга ажилдакчыларын аалдадып чедирген.

Июль 21-ден 23-ке чедир WWF КТРК, «Новый век» телекомпаниялар, «Плюс-Информ» солуннуң журналистеринге Тываның ыраккы кожууну Мөңгүн-Тайгаже аян-чорукту организаастаан.

«Убса-Нур» ыйгылаажының болгаш WWF черлик бойдус камгалалының фондузунуң ажилдакчылары-биле журналистер Кызылдан эртенги шакта үнүпкен. Орук ырак болгаш берге. Мөңгүн-Тайгаже чоокшулаан тудум, УАЗ автомашинага чугаа оожурган, аян-чорукчулар бойдузун кайгамчык онзагайынче кичээнгейин углай берген.

Мөңгүн меңгилег даглар, бедик даглар ортузунда кызаа даштыг оруктар бо черниң бойдузунуң дошкунун херечилеп турду. Хат болгаш соок черниң ыяштары арган болгаш бедик эвес кылдыр көстүп тур. Иван-чай дээр агаар-бойдузу чымчак чавыс черлерде кижжи дурту хире үнүп турар ойт мында одуванчик дуртундан бедик көзүлбеди.

Кыжын Мөңгүн-Тайганың агаарының температуразы 40 градустан куду. Хат кончук, узун-шырак кижилерни безин бут кырынга тургуспайн, чыттыр шаап болур. Октябрь айда-ла даглар бажынга хар чыдыптар, а чамдык черлерге чайны өттүр-даа эривес. Ындыг харлыг черлерге ирбишти көрүп болур.

Шаанда аңнарның турумчуур чери турган черлерде, бо хүннерде кижилер чурттап, боттарының амыдыралын чорудуп турар апарганы ирбиштиң өзүп-көвүдээринге улуг салдар чедирген. Ам ирбиштиң кайда чоруп турарын көөрү, ооң камгалалына бичи-даа болза, үлүг кириери улуг харысалга болгаш аас-кежик.

Төтөглекчилер бо аңны тудуп ап, хөй акша-хөреңгилег байларның хуу зоопаркытарынче садып турар. Боттарының аңаар девискээрлеринден кызыгдадып, чиир чеми дуогулуг аңнарның саны эвээжээниңден ирбиш малчыннарның малынче халдаар ужурга база таварышкылаар. Ынчан малчыннар ону сүрүп эгелээр.

Россияның Северцев аттыг ЭА-ның эволюция институтунуң эртемденнеринин Мөңгүн-Тайга кожуунче экспедициязының ажылы-биле каттышкан журналистерниң сургакчылаашкыны чедиш-кинниг болган. Эртемденнерниң тургусканы фото-четкилерниң дузазы-биле бо харлыг дагларның тывызыксыг аңын көөр арганы берген. Фото-чурукка тырттырар ол янзы-бүрү черлерде тургускан, спутник дузазы-биле хайгаарал база чорудуп, генетиктиг материалды (өзүп-көвүдээриниң айтырыглары) өөренип көрүп турар.

Шыдамының болгаш кашпа-

гайының талазы-биле ирбишке чедер амытан бо дагларда чок. Эң шыдамык болгаш кашпагай, күштүг кижилерге тывалар Ирбиш деп атты эдилээр эргени берип чораан. Шаг-шаандан тура тыва чон «Даглар ээзин» хүндүлөп, ону бойдуска билдинмес элдеп күштерлиг деп санап чораан. Тыва улустун аас чогаалында ол онзагай овор-хевир бооп кирип турар. Скифтерниң алдынарында болгаш эдилелдеринде ирбиштиң чуруу тывызыксыг байдалда чуруттунуп, ооң деңгел-чергези «дагларның хаанындан» куду болбас дээрзин

даанга ирбиштиң баш санын шинчилеп ажилдап турган бис. Эртенги үеде ирбиштерниң чип каапканы сарлык сегинге таваржы бердивис. Ооң чанында үш ирбиш изин эскерип кагдывыс. Истеп чоруп олурувуста, моол коллегаларымның бирээзи доштарның дагың хаялары дег чарлы берген дүп чок оңгарынче кире бээр база часкан. Ынчап, өлүм-биле демисежи чорааш үш ирбишти: оолдарлыг кыс ирбишти көрүп кагдывыс. Мен чай кадында фотоаппаратымның мажызын басып четтигиптим. Олар хаялар аразындан оваарымчалы кончук көрүп тургаш, хеп-хенертен көстүп келгени ышкаш, база-ла ынчалдыр чиде хона берди — деп чугаалап олурда, Тывага ону бир дугаар тырттырып шыдаан кижжи ол деп билгеш, ооң чоргаарланып олурарын чөпсүнүп, медресеп билдивис.

Дагың черниң «хааны» — ирбиш.

бадыткаан. Тываның чурттакчылары ирбишке таваржыры — кижиниң амыдыралында бир улуг болушкуну оштап турар деп чугаалаар. Малчыннарның азыраан малынче ирбиштиң халдаанын бойдуска чедирген бир-ле кемниг чүүлү дээш яланы алганы деп санаар. Ирбишти өлүрерге, ол өлгениниң соонда безин мал-маган кырлып болурунун магадылалы бар деп санаар. Ол аңны ол хире тывызыксыг күштүг деп санаар, ынчангаш ону тыва кижжи кайы хамаанчок тудуп, аңавайн чораан.

WWF фондунуң эксперт кылдыр хаара тудуп алганы «Убса-Нур» ыйгылаажының ажилдакчызы Александр Куксин чавыс үн-биле ирбиш-биле журашканын мынчаар чугаалап турду:

— Ол фото-чурукту тырттырары ындыг амыр эвес болган. Бо чазын март айда моол коллегаларымыс-биле Цагаан-Шибэту

Мөңгүн-Тайга ирбиштиң черлеринче келген кижилерни өскелек-сеп хүлээп алыр. Бис чедип турувуста база чазь чаап турду. Ийи улуг дагларның ортузунда ой черге турумчуп алган бис. Сактырга, бир-ле кижжи сени кедеп, көрүп турган ышкаш байдал сагыштан ыравас.

— Ийи хүн дургузунда ындыг чүүл биске сагындырып келди — деп, экспедицияның киржикчизи Хосе Эрнандес-Бланко «Новый век» телекомпаниязының оператору Володя Донгактың артынче көрнүп каап турарын эскергеш, баштактанды: — Бис мында ирбиш сүрүп, ону көөр деп күзеп, бодал турувуста, ол даг бажында олуруп алган «сээденмейлерни көрөм» деп кочулап олурза хөңнү.

«Эртемденнерниң санап турары-биле алырга, Цагаан-Шибэту даанда 15 ирбиш, Шалшал даанда 20 хире ирбиш бар. Чээрби чүс

чылдың эгезинде ирбиштерниң турар чери сырый турган. Россияның иштинге болгаш өске күрүнер-биле садыг харылзаазы калбарганы-биле ооң кезинге хергелел өскөн. Ортаакы Азияда болгаш Кавказта ирбиш кезин эдилээр кижжи тулган эр азы тулган аңчы дээр бодам-даа бар. Кайда хергелел бар болду, ында садар кижилер база тыпты бээр. Ирбиш кежи болгаш оон дараан хевистер эдилээр чорук азы хергелел бодунуң кара үүле-херээр кылган — ирбиш Кызыл дептерже кирген» — деп, Александр Куксин тайылбырлады.

Фото-даяларга (фото-ловушка) делегация четкеш, штаб-майгынга келгеш, чуруктарны көргөн. Ховаган, ойт-сиген, чечектер, киш, тарбаган чүнү чок дээр! А бо чедиш-кин, харалаан, фото-даяны бедик кылдыр тургузуп каан турган

вар черлерниң бирээзи бар ирбиштерниң хөй ки Мөңгүн-Тайга болгаш кожууннар ирбишти к дег черлер ол. Тус чер нары бо араатан-биле б жып турган болур.

— Бистиң черде ирб жуунувус девискээрин ховар аң бар, ону ужурулуг бис деп билип — деп, Мөңгүн-Тайга чыгыргазының даргазы Ооржаквич Очур-оол

Ынчалза-даа төтөгел

бар, ону кызып чажыг Бедик дагыг кожуун чыннар биле ирбиштин чөрүлдээ база бар. Ол

малчыннары мал одарларин алгыдып, ирбиш черлерин эжелеп эгелээрны турлаглары болгаш

рының баш саны эвээжеге тывылган. Ирбиш өшкү болгаш хойже, уланың — аът азы сарлыктарынче халдаар. Ынча

харлыг улуг сарлыкче ир дары-биле халдаанын демдегледивис. 2009 ноябрьдан 2010 чылдың

айга чедир мал-маган халдаан 6 таварылга бол малдың чидириниң 80 ирбиштиң кажааларже

ден болган. Мал кажаазы кирзин дээш дээвирид үдүнден киргеш, чок би

чем көргеш, чок болза, хей-аът кирип турганы ол малды балыглап, өлүргеш

тоттуруп алгаш, кирген үнүп шыдавайн баар. Ы эртен кажаазын ажыдып

чын мал-маганының көрүп, тоткан ирбиш ажыг

ген эжик таварыштыр үнү килеңгез малчынга айы

шаштырып өлген тавар тургулаан. Ындыг чүүлде

таттынмазын дээш, ПРО деп төлевилелдиң шугу «Арт» организациязы

Убса-Нур ыйгылаажыны дакчылары кажааларны

үттерин рапица дээр се

дуглаан. Малчыннарга ка

рының аргаларының ду

дептерлерни тараткан. А

черге ирбиштиң халдаа

камгаланыр аргаларны

турар. Ам дээрзинде ол

Ирбиштиң черлерге мал

чорааш, малчын одарын к

лаарын бодаар болза эк

Ам видео-тырттырылг

ры арткан. Операторлар к

кыжын бээр кээп, видео

кыны кажан чорудуп бо

дугайында дугуржуп турд

Четтирдивис, Мөңгүн

Бодунуң чажыптарың бис

дып, сугур чазың болга

хадың-биле бисти доңура б

сээң ыдыктыг черлерини

арганы биске бергениң д

тирдивис. Бистиң арависти

бүрүзү сээң онза-чараш

зунга ынакшылды чүрект

алгаш барган.

Татьяна ИВАНИЩ

WWF фондунуң Росс

Алтай-Саян төлевилел

парлалга секретары.

Чагаалар аразындан

ЭР ХЕЙЛЕР СИЛЕР, КЫСТАРЫМ

Оон бээр хөй чылдар билдиртпейн эрте бергенин сактып олур мен. ынчан көңгүс чаш турганнар, ада-иези ынчаарда кайызы-даа дириг—эди эртемниг башкылар турган.

Ираа-Бажы суурнуң Титов кудумчу-ийи аал чурттаар бажыңга Октябрь биевич биле Алена Оюновна Монгуш-адаккы талазында эрээлге бистин өг-ис чурттап турган. Монгуштарның ажы-сөй, чамдыызы школага өөренип чоруп н. Вера, Надежда, Любовь, Чечек, Эр-оол, Екатерина—олардан амгы үеде — 52 харлыг, Надежда—50 харлыг. и өзер, кидис шөйлүр» деп чүве ол-ийин. Октябрь Чадамбаевич биле Алена-овна эрте-ле «кызыл-дустай» берген-ам чораан болза, 80 биле 72 харлыг. Эскүзүндөн өлбөс» деп бурунгу тыва-ның өттүр сөглээн үлгөр чугаазы дыка-журлуг. Угбашкылар ада-иези чок-оскүс арткан. Эртемчейиниң үүлезин-ар боор, хары угда бүдүн өскүс артып-ы дег берге чүве чок. Аакталырга-едир авазы чок, ачазы чок. угбашкылар өскүзүңге езулуг-ла чалын-нар. Ылаңгыя улуу Вера Октябревна, өөнүң ээзи Виктор Михайлович өскүс

арткан дунмаларын бут кырынга тургузуп, өстүр азырап каан. Вера Октябревна би-чинизинден-не мөзү-бүдүштүг, хүндүлээчел, төлөптиг кыс чүве. Ол ам Россияның найы-сылалы Москва хоорайда 20 ажыг чыл чурттап-ажылдап чоруур. Бо чылын мен ол дунмамга Кызылга ужурашкаш, бажын чыттаар аас-кежиктиг болдум. Эрткен-барган чуртталгавыс сактып, хөөрөштивис. Угбашкыларның шуптузу эртем-билигилг, ажил-агыллыг. Вера-Москвада бир фирма удуртуп ажылдап чоруур, Надежда—тудуг-жу мергежилдиг.

Любовь—экономист, саң-хөө ажилдак-чызы, Чечек—эмчи, Хеймер-оол—сайгар-лыкчы, Екатериназы Америкада чурттап чоруур.

Бистерниң 40 ажыг чыл бурунгаар чаң-гыс дээвиир адаанга чурттап келген Титов кудумчузунда бажыңывыс ам-даа хевээр. Ону көргөш, чээннеримниң ойнап халчып турганы караамга чуруттунуп келир. Амы-дырал-чуртталгада мөңгө, дески чүве

турбас, өөрүшкү-мунгарал-даа тургулаар. Ажырбас кыстарым, өскүзүңге чалынмаан силер, эр хейлер! Силерниң мени утпайн, өг-бүлөңерже чалап, хүндүлөп чорууруңарга чоргаарланып, өөрүп чор мен. «Даай көр-генде чээн өөрүүр» дээр болгай, даайыңар утпайн чоруңар!

Азарганчыг чаш,
Ада-ие бурган.

Ажы-төлү анай шаандан
Азыранчып өзүп келген.

Хөрек иштин кузумналдыр дола берген
Хөлчөк көвей бодалдарга алыспанар
Хөйүнүң-чоннун, төрелдериниң аразыңга
Хөөрежиң, сеткилдерни чазап чоргар.

Оолак КАРА-САЛ.

Чөөн-Хемчик кожуун.

БЫЖЫГ ЧУРУМ ЧОКТА...

1985 чыл — арагалаашкыңга болгаш наркологияга удур чоруттунуп турган ажилдарның чаа-ла эгелеп турган үеи. Ынчан өжүннеринде кызыл постер баглагылаан, суртаал ажылы кылып чорудуп турар дружиниктерни Чадаана хоорайның кудумчуларынга, автобустарга болгаш оон-даа өске хөй-ниити черлеринге бо-ла көрүп болур турган.

Үр болбаанда, оларның ажылының түннели көстүп эгелээн: арагалаар чоруктар көзүлдүр-ле эвээжеп, корум-чурум оожур-гаан. Чүгле ында-хаая харын эрге-хоойлу, хөй-ниитиниң чурумун хажыткан кижилерни кожуунуң Культура бажыңыңа, чон мур-нунга хемчээн ап, акша-көпеекке торгаап-даа турган. Мындыг ажилдар кижизидилге салдарлыг бооп турганын демдегеп каайн.

Сөөлгү үеде кем-херек үүлгедиишкинне-риниң эвээжээр туржук, улам непереп ту-рары дүвүренчиг. Шаанда, 1930 чылдар үе-зинде, черниң черинге эзер-чүгенниг каш-даа аът ойттап чоруур чүве. Амгы үеде мал-маганны туду кадарып чорда безин, хунаап

аппарган таварылгалар хөй. Ам огород ажилдары, сизген кезилдизи, чер суггарылга-зы шоолуг чорбайн турар. Чүге дээрге ажил-агыг чок кижилер арагалап кылашта-жып чоруур-дур Чамдык ада-иелер ажы-тө-лүнче сагыш салбастан, кайда, чүнү канчап чоруурун-даа сонугавас апарган шаг-дыр бо. Ынчангаш чамдык назы четпээннерниң чер кезип, кем-херек үүлгедип, «бажы-биле» кылаштажып турар чылдааганы ында деп бодаар мен. Корум-чурум чокта чуртталга өөделевес чүве болганда, чер-черге тайылбыр, кижизидилге ажылын күш-телдирери күзенчиг деп бодаар мен.

Шойдар ДҮВЕНДЕЙ.

Психолог-биле интервью

ИДЕГЕЛ, БҮЗҮРЕЛДИ
черле ышкынмаңар

Сөөлгү үеде бүгү Тыва-да чурттуң өске регион-нарында-биле бир дөмей чаа технологияның би-рээзи болур социал-пси-хологтук дуза албанының ачы-дузанын чурттакчы чон калбаа-биле ажылап

ар апарган.Оон янзы-бүрү хөй хевирлериниң рээзи — «Бүзүрел телефонунуң» ажылгалы шалып-ын хөгжүп орат. Үениң негелдези-биле тывылган албанның ажил-чорудулгазын сонуграп, ТР-ниң ш-ажыл болгаш социал политика яамызының «деткимче» төвүнүң психологтук дуза килдизиниң телекчизи А.Ш.Ооржак-биле бистин корреспондент-вис ужуражып, интервьюну алган. Оларның азында болган чугааны моон адаанда парладывыс.

— «Деткимче» социал дуза өңүнде кымнар, кандыг тем-билигилг кижилер ылдап турарыл, Айя Шувуева?

— Республиканың ие-чашка инал дуза чедирер «Деткимче» үнүң директору — Буян Бог-дайович Ооржак. Ону онзагай ыртукчу деп билип турар мен. Ылдакчылары-биле-даа, дет-кимче дилеп келген улустар-биле-а директор дыка эпиг чугаа-жып, хүлээп алыр киж. Кымны ндыг айтырыглар дүвүредип-арын ханы сайгарып, аргалыг-болза, чогуур дуза-деткимчени-үгүзерин кызыдар. Бо төптү үш-чыл удуртуп турар-даа бол, эки-пже угланган өскерлишкннер, өкүлдө көскү.

Төп элээн каш килдистерлиг: ганизастыг айтырыглар килдизи телекчизи М.Б.Ооржак), чонга-ы-дуза чедирер болгаш бажын-ында назылап кырааннарга, ивалдистерге дуза чедирер кил-ис (Л.А.Васильева), назы четпээн-угларның хүндүскү салбыры (Д.Монгуш), доктаамал чурттаар-эр чок кижилерниң түр када тур-за (В.Г.Самбуу), хоругдал чер-ринден хосталып үнген кижилер-иле ажил чорудар килдис (Я.Б.арыглар), херээженнер килдизи

(А.К.Хомушкун), ажылга чаңчыкты-рып, мергежилдин катал тургузары-биле ажил чорудар килдис (И.Ш.Очур). Килдис эргелекчилери шупту дээди эртемниг. Хөй кезин педагог мергежилдиг, арга-дур-жулгазы четчир башкылар. Ара-выста ийи дугаар дээди эртемни чедип алган юрист мергежил-диглер бар.

— Социал-психологтук кон-сультацияның «Бүзүрел те-лефонунуң» ажил-чорудул-газы кандыг чоруп турарыл, чон ону кайы хире ажыглап турар апарганың?

— «Бүзүрел телефону» социал-психологтук ачы-дузаның хөй хевирлериниң бирээзи болуп турар. Практика кырында ажылдап турар «Бүзүрел телефоннарының» нор-мативтиг, технологтук баазасы кал-барып, ында ажылдап турар пси-холог-консультантыларның арга-дуржулгазы өзүп орат. «Бүзүрел телефону» чондан медээлерни хү-лээп ал, оларны анализтеп, сайга-рып турар.

— «Бүзүрел телефону» тургусканының кол сорул-газы чыл?

— Чоннуң бүзүрелин чаалап ап, ынаныйын, идегелин быжыкты-рары, ниитилелдин кежигүннериниң ортузунга агрессияны болгаш

аутоагрессияны (ботче угланган) болдурбазы — кол сорулгавыс.

— Телефоннап кээп, арга-сүме айтырып турарларның саны хөй бе?

— «Деткимче» төвүнүң «Бү-зүрел телефону» ажыттынгандан бээр оон ачы-дузанын ап турар-ларның саны эвээш эвес. 2010 чылдың бирги чартында чондан 160 медээ келген. Оларның 74,3 хуузу херээжен улустан, а 23,7 хуузу эр улустан, 1,8 хуузу назы четпээннерден бооп турар. Моон алгаш көөрге, амыдырал-чурттал-га, ажы-төл, ажил-иш дээш, сагы-жы аарып чоруур улус колдуунда херээженнер дээрзи илдең.

— Кандыг айтырыглар чо-ну бөгүн дөңсүредип, хөлзедип турарыл?

— Келген медээлерни сайгарып орага, хөй кезинде өг-бүлө айты-рыглары болуп турар. Өг-бүлениң кайы бир кежигүнү өскерлип, хүннөшкен таварылгалар (15 хуу), ажы-төлүнүң кижизидилгези-биле холбашкан сагыш-сеткил дүвүрел-дери (8,1 хуу), арагалаашкын бол-гаш наркотиктерге хандыкшыл (5 хуу), өг-бүлө сексуалдыг айтырыг-лар талазы-биле бот-боттарын билишпестээн таварылгалар (1,2 хуу), материалдыг айтырыг (16,3 хуу), психиктиг байдал (5,6 хуу), өг-бүлө чарылган азы чарлыр ба-рымдаа бар апарганындан сагыш-сеткил дүвүрели (7,5 хуу), каржы-дошкун чоруктан дүвүрел (4,3 хуу). Оон аңгыда назы-харның берге байдалдарын эртип шыдавайн турар таварылгаларда, улгады бер-ген улус чааскаанзырап, ажы-агый чок арткаш, муңчулуп-муңгараан-да, аараанда телефоннап турар. Ындыг улустун иштиги сагыш-сеткилин салдары кадыкка багай барымдаа тургуспазын дээш, ол байдалдан үндүрери-биле беседа-ларны психологтар чорудуп турар.

— Чурттакчы чон «Бүзүрел телефонуна» бүзүрел, идегеп турар апарган деп болур ышкажыл...

— Кандыг-бир берге байдалга таварышкаш, чоок кижизинге, дөр-

гүл-төрелинге, азы психологга дорт үндүр чугаалап шыдавас чүүлдерин телефон дамчыштыр кайы хире-даа ырактан долгап чугаалажыр аргазы бар. Долгап келген кижиниң ат-сывын, кайда турарын тодаргай негевес, ийи кижиниң чугаазы чажыт болуп арттар.

Телефон дамчыштыр консуль-тация дээрге-ле, долгап келген нарын байдалда кижиниң бодунга шын шиитпир үндүрүп алырынга улуг ужу-дузалыг белең харылзаа болуп турар. Кандыг-бир берге байдалга таварышкан кижиниң шиитпир үндүрүп шыдавас болза, оон сүлдизи кудулап, сузу басты-нып, амыдыралчы үлүг-хуузу эвээ-жеп, аажы-чаңы баксырап, харын-даа угаан-бодал аарыгларынга ал-зып, бодунга хора чедирип болур. Ындыг байдалдан уштунары кижиниң бодундан хамааржыр, психо-логтарның дузасы чугула дээрзин утпаза чогуур. Бир эвес силерге, шынап-ла, дузалажыптар кижини чок, чугаалажыптар кижинер чок болза, силерни кым-даа шын билип шыдавас ышкаш болза, «Бүзүрел телефонунче» долгаңар. Кандыг-даа берге байдалдан үнүп болур арга турар. Тыва кижини шыдамык. Ынчалза-даа кадыкывыс бодувус холувуста дээрзин утпаңар.Кадык-ла болза, кандыг-даа айтырыгны шиитпирлээриниң аргазын тып болур. «Бүзүрел телефону» — 5-36-92 ажыл шагында силерниң медээлериңерни хүлээп алыр. Долгап туруңар.

— «Бүзүрел телефонунуң» ажылы херек кырында ап көрбөзүн кижиге психологтар дузалаптар дээрзинге бүзү-рээр берге-ле боор оң. Чогуу кымнар ында ажылдап орат ирги? Олар чүнү билген турар ужурулугу?

— «Бүзүрел телефонунда» бөгүндө үш кижини ажылдап турар. Олар шупту дээди эртемниг пси-холог-консультантылар-дыр. Шуп-тувус Европаның профессионал психотерапия лигазының сертифи-кадын алган бис. Килдистин эрге-

лекчизи мен мен, психолог-кон-сультантылар Валентина Максим-овна Килчен база Шоконмаа Эмей-ооловна Ондар. Биливис, дур-жулгавыс бедидери-биле Чөөн-Сибирь регионунуң хоорайлары-ның психолог-консультантылары-биле арга-дуржулга солчуп, Крас-ноярск хоорайга чоокта чаа чет-кеш келдизис.

Кээп турар айтырыгларның хөй нуруузу социал камгалага ха-маарышкан болур болгаш оларга дорт, тода хары негеттинер. Ынчангаш консультантылар чүгле психологтук дуза чедиреринден аңгыда, федералдыг хоойлуларда көрдүнгөн социал төлөвилел-дерниң нормативтиг актыларын эки билген турары чугула. Улуг Ти-лелгениң 65 чылынга хамаарышкан кандыг программалар бары, дайын киржикчилери инвалидтерге, олар-ның чааскаан арткан чоок кижилеринге кандыг төлөвилелдер барыл, ажил-төлөвирин канчаар санаарының чуруму дээш, өске-даа хөй янзы айтырыгларга харыларны бээр апаар бис. Оон аңгыда берге байдалга таварыш-кан кижилерге психологтук дузадан аңгыда, олар-биле улаштыр ажил чорудар кылдыр үстүндө адат-тыгдан килдистерге үлей дамчы-дып, углап-баштап турар бис. Чи-жээлээрге, каржы-дошкун ада-лардан ажы-төлүн эдертип алгаш, кайнаар дезер аайын тыппайн долгап келген иелерге түр када оларны тургузар арга барын айтып, ачы-дузаны көргүзүп турар бис. Түр хоргадап черинге (приют) турган үезинде олар психологтун, эмчинин, юристин ачы-дузанын бүрүнү-биле алыр аргалыг.

Чоокку 2-3 айда өг-бүлелер-биле коррекция ажылдарын кылып чорутканының түннелдерин бы-жыглаары-биле учетта турар херээжен улустун б хар четпээн уругларын халас путевкалар-биле «Чагытай» уругларның дыштаныл-га лагеринче чоруттувус. Ынчан-гаш кандыг-даа байдалдарда иде-гел, бүзүрелди черле ышканмазы күзенчиг дээрзин чонумга чугаа-лаксаар-дыр мен.

— Ажыктыг тайылбыр дээш, силерге четтирдизис, Айя Шувуева. Буяның ажыл-херээңерге чедишкн-нерни күздизис.

Светлана БАЛЧЫР
чугаалашкан.

СЕТКИЛИВИСТЕ МӨҢГЕ АРТКАН

Ада-чурттуң Улуг дайынының кадыг-дошкун чылдарының үезинде Тываның арат чону «Бүгү-ле күштү — фронтуга!» деп кыйгырыгның адаа-биле маадырлыг Кызыл Шеригге материалдыг дузаламчыдан аңгыда, ок-боозун холунга туткаш, немец-фашисттиг эжелекчилерни узуткаарына киржир изиг күзелин илереткеш, бодунуң эки турачы оолдар, кыстарын фронтуге чоруткан. 1943 чылдың сентябрь 1-де Тывадан фронтуге 207 тыва эки турачы айттанган. Оларның аразына бистиң ачавыс Уйну-оол Дарыкпайович Донгак база турган.

Ачавыс 1914 чылдың март 12-де Сүт-Хөл кожуунун Шами-Аксинга арат тараачын улустун дөрткү огул болуп төрүттүнген. Ону бичи турда Алды-Ховуга чурттап чораан, төрөөн адазының төрели болур, ынчан ады-сураа алган турган Кара-Хам деп кижиге азырандыга дилеп алган турган. Ол ынчан ТАР революшчу, хувискаалчы езуе кирип, хам-лама, шажын-чүдүлгени шыңгызы-биле хоруп турган үелер-дир. Фронт чоруур деп турган огулун азыраан иези: «Документилерини төрөөн ада-иениң кырынга кылдыр бижидип, эде кылдыртып ал, оглум. Оон башка сени хам кижиниң огул дээш дайынче чорутпайн баар. Дайынга төрөөн чуртуну төлөтпег камгалашкыш келир сен, оглум» — деп, чагыг сөзүн бергеш, үдөөн дээр

Фронтучу У.Д. Донгак.

чораан.

Фронтуга баргаш Уйну-оол Донгак дөрт дугаар взводтун бирги отрядының командири болуп, дайынчы хүлээлгезин ак сеткилди-биле күүседип турган. Ол Украинаның Ровно хоорайын, Дубно, Деражно, Сурмичи суурларын хостаарына киришкен. Бир-ле шаап халдаашкын үезинде взвод командири Доржу Монгуштуң дайынчы даалгазын күүседип, штабче чугула медээ дамчыдып чорааш, аар балыгланган. Оң талакы чодазының сөөгү чурулган. Оон уржундан Кисловодскиниң госпи-

талынга чыткаш, каш удаа берге кезишкенин эрткен. Аар балыгланганының уржундан аскап, инвалид болган. Оон төрөөн аалына: «Уйну-оол Донгак маадырлыгы-биле өлгөн» — деп бижик база келген дээр. Ынчалза-даа, «өлгөн» дээн кижизи дириг чанып чедип келгенинге төрөлдери аажок өөрзөн.

Дайын соонда Уйну-оол Дарыкпайович Донгак Хүндү Мартай-ооловна Куулар-биле өг-бүлө тудуп, Би-Хемниң Аржаанга, Теве-Хаяга, Суг-Аксинга мал-малдап, улус ажил-агыына ажилдап келген. 1969 чылда өөнүн ишти аарааш, хенертен мөчээниң соонда безин, дөрт назы четпээн ажит-өлүн чааскаан өстүрүп алган.

Ачавыстың кылган буянныг үүлэзин оон чону утпаан. Сүт-Хөл суурнуң кудумчузун оон ады-биле адаан, оон ады «Тыва эки турачылар» деп номда база бижиттинген. Сүт-Хөл кожуунуң Ак-Даш школының музейинде оон дугайында материалдар чыгдыган болгаш делгеттинген. Республиканың Национал музейинде оон чуруу шыгжаттынып чыдар.

Амы-тынын харамнанмайн тулчуп чорааш, биске Тиилелгени шаңнап берген фронтучу ачавыс чонунуң, ажит-өлүнүң сагыжына мөңгөде артар.

Светлана УЙНУК-ООЛ,
фронтучунуң уруу.

ДАЙЫН-ЧААГА — ГВАРДЕЙЖИ, ТАЙБЫҢ ИШКЕ — УДУРТУКЧУ

Эрес-дидим эки турачы Тимофей Кузетчиевич Пичен-оолду Тываның чону эки билер. Ол немец-фашистерге удур сыныш чок гвардейжи дайынчы, тайбың иште — Тываның колхоз, совхоз тургузушкунуңа идепкейлиг киришкен, колдуунда-ла удуртукчу ажилдарга организацы онзагай талантызын көргүскен кижиге. Оон катапталтынмас намдар төөгүзү «XX вектин алдарлыг кижилери» деп номда алдын үжүктөр-биле кезээ мөңгөде кири бижиттинген.

Т.К. Пичен-оол 1920 чылда Барыин-Хемчиктин Шекпээр суму-зунга чылгычы араттын өг-бүлө-зинге беш ажит-өлдүн хеймери болуп төрүттүнген. Оон төрөөн херечилелинде ачазының чон аразына тараан Кузетчи деп шолу адын бижидип каан, херек кырында ачазының чингине ады — Лопсан-оол. Көк хырын назыны безин четпээнде ада-иеси «кызыл дустаан», беш ажит-өлдүн хеймери, бичи Пичен-оол амыдыралдан хойну билип алыксаар, сонургаачал оол болган. Өскүс-чавыс оолдун элээди чылдары Эдегей, Шекпээр, Ак, Алаш ынчаар эрткен. Экер-эрес чалыы үезинде аалдар аразына чоруп тура, аравз кежигүнүңе кирип ап, үжүк-бижитти шингээди алган.

Т.К. Пичен-оол баштайгы күш-ажылчы базамын ус-тывыш эргелелинге эгелзэн. Кидис өөр цехке чедишкенин ажилдап чорда, 1940 чылда, 18 харлыг оолдарны ревшеригже келдирти берген. Ревшеригжи Т.К. Пичен-оол биче командирлер школының өөреникчизи, старшина турда, Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелзэн. Оон чуртталгазында утундурбас чылдарның бирээзи 1943 чыл болган. Ынчан Пичен-оол 23 харлыг турган. Сентябрь айның 1-ниң хүнүнде Тыва-

ның эки турачы отрядын фронтуге үдээринге тураскааткан митинг болуп эрткен. Аңаа ТАР-ның баштыңнары эрес-маадырлыг оолдар-кыстарын немец-фашисттиг эжелекчилерни чылча шаварынче сорук кирип, чагыг сөзүн сөглээш, мени-чаагай чанып кээрин күззэн.

1943 чылдың сентябрь 23-те тыва эки турачы отряд Муром хоорайына дүшкен. Дараазында оларны айт мунарына чаңчыкканын барымдаалааш, айттыг шериг кеззэнге кириери-биле Иваново областың Ковров хоорайже чоруткан. Аңаа олар ийиги айттыг шериг полугунуң шугумунга киргеш, чартык чыл ишинде дайынчы белеткел эрткен. Ковров хоорайдан тыва эки турачылар Ада-чурттуң Улуг дайынының мурнуку шугумунга баргаш, 31-ги гвардейжи айттыг шериг полугунуң 4-кү эскадрону болган. Оларга гвардейжи деп бедик атты полк командириниң дужаалын езугаар 1943 чылдың декабрь 3-те тывыскаан. Техниктиг өөредилге алганының соонда, Т.К. Пичен-оол тыва эки турачылар отрядының танкыга удур боолаар взводунуң командири апарган.

Баштайгы тулчушкун Деражно суурдан эгелзэн. Дубно дээш хан төгүүшкүнүг тулчушкунга Т.К. Пичен-оол аар балыгланган, оон амы-тыны кес кырынга келген. Ынчалза-жок ол шыдажып, сегип үнүп келген.

Тыва эки турачыларның танкыга удур боолаар взводунуң командири Т.К. Пичен-оолдун эрес-дидим чоруун Совет Чазак бедии-биле үнелээш, ону Алдар орденниң III чергези-биле, ТАР-ның Күш-ажыл ордени-биле база шаңнаан.

Дайын-чаадан чанып келгеш, Т.К. Пичен-оол бодунуң хууда амыдыралын шериг херээ-биле холбаарын оралдашкан. Баштай

Улуг-Хемге, оон Барыин-Хемчикке шериг комиссариаттарына ажилдаан. Ынчалза-даа 1949 чылда ону СЭКП Барыин-Хемчик кожуунунуң ниити килдис эргелекчизинге томуйлааны-биле холбаштыр, оон хууда планы өскерилген.

1954 чылда совпартшкола дооскан соонда, гвардейжи Пичен-оолдун ажил-агыы амыдыралы көдээ ажил-агы-биле сырый холбажы берген. Ол 40 чылдарың төнчүзү, 50 чылдарың эгезинде өргөн безин чок Дөң-Терезинге колхоз төвүн тудуп, тургузарына бодунуң үлүг-хуузу кириген. 1960 чылда көдээ ажил-агының нарын айтырыгларын шиитпирлээрде Т.К. Пичен-оолдун байлак арга-дуржулгазын кичээнгейге ап, аңаа Чөөн-Хемчиктин «СЭКП-ниң XXII съезди» совхозту удуртуун дааскан. Оожум болгаш шиитпирлиг мөзү-бүдүштүг чаа дарга бодунуң партияжи хүлээлгезин бедии-биле медереп, хууда үлегер-чижээн көргүзүп келген, ажил-херээнге бердинген болгаш чонунуң хүндүткелин чаалап алган. Даандырган ажил-херээни эки сайгарып билири, күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаары, организастыг чорукту экижидери — удуртукчу кижиниң чугула хүлээлгези дээрзин ол билип чораан.

Тимофей Кузетчиевич Пичен-оол чугаакыр, мөзү-бүдүштүг кижиге чораан. Бажыңнарыыс кожа болгаш уруглар ойнаар шөлчүгешке, көк талдар, чодур теректер хөлгезинге стол, сандайлар салып алгаш, ол чоок-кавы эш-өөрүвүс-биле кады каш чыл улаштыр шыдыраалап, Тимофей Кузетчиевичиниң солун ужураалдарын дыннап шаг болган бис ийин. Гвардейжи, удуртукчу Тимофей Кузетчиевич Пичен-оолдун дайынчы, күш-ажылчы чаагай херектеринге мөгереп бис.

Данзы САЛЧАК,
журналист.

МЭЭҢ ТИИЛЕЛ

ШУЙНУҢ АРАТТАРЫН ДУЗАЗЫ

Дайын эгелеп турда, Бай-Тайганың Шуй сумузуңуң араттары бүгү Тываның чону-биле бир дөмей «Бүгү чүвени — фронтуга!» деп ТАР Чазаның кыйгырыгына адаа-биле фронтуга белек-селек чыыр ажилды дарый чорудуп эгелзэн.

Аныяктардан эгелзээш, улуг улуска чедир кижиге бүрүзү кылган-туткан чүүлүг турган. Даараныр кижиге дааранган, дарганнаан кижиге даарганнаан, чазаныр кижиге чазанган. Бүдүрүп алган барааннарын арбан-сумуларның, кожууннарын белектер чыыр комиссиязына хүлээдип турган. Чүгле бистиң Шуйга ындыг эвес, а бүгү ТАР-га ындыг турган.

Шуйнуң араттары дайын чылдарында малды чүзүн аайы-биле өстүрүп чорааннар. Сумунуң Бавыдай деп черге хөй аалдар чайлап, күзеп, кыштап, чазап турган. Ол хөй аалдарның аразына шолу ады Бай-Доржу дээр кижиниң аалы база турган. Азыраан малы хөй боорга, чон оон шолу адын ынчаар адап каан чүве-дир. Оон адазы Байроол деп кижиге, оон база малы эндерик — ызыгуурундан малы көвей улус чораан чүве-дир. Шак ол «бай» диртип чораан улус фронтуга база шыдаар шаа-биле дузаны каткан. Бай-Доржу фронтуга 6 айтты, 7 бени, 1 инекти, 4 шарыны,

1 хунаны, 2 иртти, 7 сергени, 5 өшкүнү белек сизизинге бирги бөлүк биле дужааган. Ол-ла Байыр-оол огул Хертек Аракчаа Байыр-оол огул айтты комиссияга хүлгеннер. Бо адааным кудумалары болур Оола огул Хертек биле Адыг-с овиц Доржу амгы үеде те Шуйда чурттап чоруур.

Шуй хемниң иштинге кавының черлери — Барлык хемниң унунга Час-Адыр ынчаар чурт араттар мал-маганы эвээвейин, фронтуга белек кжаап турганнар. Шуйну-бүгү ТАР-ның араттары дөмей, фашистерниң оо акы-дунмалышкы советс даанынга килеңнеп, Кызы оларны чылча шавары кадып, патриотчу көдүрл ажилдап турганнар. Советтерниң улуг Тиилелге алырынга ханы бузуреп ол. Оларның бузурели Шериг оскунмаан, фронт кылдыр берген малы х баан. Улуг Тиилелгени дүрлүүшкүн-биле чедип а

Владимир Ч

Тээли суур.

ӨГБЕЛЕРИВИСТИҢ БУЯННЫГ ХЕРЭЭ

Бай-Тайга кожуунуң ажил-иши чону «Бүгү чүвени — фронтуга!» деп кыйгырыгына адаа-биле дүн-хүн чокка дайынчы байдалга чурттап-ажылдап турган.

Суму бүрүзүңге мөөн белекти фронтуга чыыр тускай комиссияларны тургускан. Кижиге бүрүзү патриотчу болгаш интернационалчы хүлээлгезин күүседип, боттарының шаа-биле мал-маганын харам чокка берип турган. Мунуп чораан адын белек чыыр комиссияга дужаап берипкеш, эзер-чонаан чүкүтпел алгаш, чадаг чанган кижилер Бай-Тайга кожуунда кайы хөй. Оларның чижээнге Көп-Сөөк чурттуг араттар Чамыяң Салчак, Ары Салчак, Чаргаа Салчак, Сарыгбай Салчак болгаш өскелерни-даа адап болур. Аыш-чем, алгы-кеш, ааржы-саржаг, идик-хеп, аң-өлүккө чедир фронтуге белек чорутпаан ындыг МЧАЭ, арбан, суму, өг-бүлө болгаш арат кижиге чок.

Бай-Тайга кожуунуң Көп-Сөөк сумузуңуң чурттакчызы Норбу Салчак (чаңгыс чер-чурттуглары ону Бай-Норбу дээр) муң ажит шээр малдыг, 70-80 саар инектерлиг, хөй сарлыктарлыг, аскыр өөр чылгылыг чораан. Ол малдың хөй кезинин фронтуга эки тура-биле дузаламчы кылдыр берген.

Норбу Салчак Бай-Тайга кожуунуң чонунуң болгаш бүгү Тываның чонунуң мурнундан 1944 чылда

улуг ССРЭ-ниң Брянск тузунга, Кызыл Шериг белек чедирери-биле Сал баштаан Тываның төлээл кады чораан. Ынчан олар журналга тырттырган турга Чазак «Кызыл Сылдыс» биле ону шаңнаан. ТАР-ны «Күш-ажылга шылгарал» биле шаңнаан.

Норбу Салчактың кады дунмазы Седен Салчак б өстүрер талазы-биле акы чыда калбаан. Ол коданы ажит хойну тудуп чораан. Ф ол эң чүгүрүк дээн, кончу сывырындак Сүүр-Шил адын баштады чеден чылгыны, дөртөн мыйысты малын берген.

Седен Салчакты ССРЭ-ниң Совети медаль-биле ша Ол медальда И.В.Сталинни хептиг херек чуруун сиилб Бнда орус дылда мынча жээн: «Бистин херээвис ш Бис тиилээр бис!». Оон аңгы малды өстүргени дээш Салчак ТАР-ның Биче Хура Хүндүлел бижии-биле б «Тыва Арат Республиканы накчы малчыны» деп херек биле шаңнаткан.

Бай-тайгажылар — улуг леривистиң буянныг херээ утундурбас болуп артар.

Көк-оол САЛ

«ДЕРСУНУҢ КОКПАЗЫ-БИЛЕ»

Июль айда, чайгы дыштанылга үезинде, Тес-Хем кожуунуң Шуурмак сумузуңуң Куран арбанынга республика чергелиг уругларның экран гаадылгазының 4-кү кинофестивалы болуп эрткен.

Фестивальга Чөөн-Хемчиктин төлээлери бооп киржип, бөлүүвүстүн кежигүннөө Хайыракан ортумак школа-өөреникчизи Белек Монгуш, ананың №3 школазындан Салчак, Изольда Очур-оол, Монгуш болгаш Кызылдан дыштанылгазының үезинде ада-иезинге дузалажып Кежик Монгуш база Чадааның №2 школазындан Белек хамааржыр. Үш Белектер Кежикти, оолдарны, бодумайгааралымга алгаш, ийи бистиң бөлүктү фестивалга иштеринге улуг үлүн киридаанада «Культура — салгал» төптүн директору Зоя К-ооловна Балчыыракка хүл алырын сүмеледим. Ынчалачерле чаңгыс команда болуолдар, уруглар-даа видеоинерге сюжеттер тырттырар, теоретиктиг кичээлдерге күш-ажылчы десант дээш ээшкиннерге-даа даадыла чоруп турдуvus.

Фестиваль хүннеринде чогааы ажилдарны графиктеп каан. Чайгы инструкторжы эрткеш, бединден Куран» деп темачуруктар, видеосюжеттер тырар даалгалыг суурнуң хооруттакчызы Николай Байыраакчаага үдеттирип алгаштуvus. Суурнуң каш бажыңна-эрте бээривиске, хадың, дыт

чамдык черлеринде талдар, шивилер, ногаан оът-сиген аразында янзы-бүрү чечектер холуй үнген аргажыгаш иштинде тайга хеми агып чыдар. Бистиң видеооператорувус Кежик Монгуш ол бүгүнү камеразыңга тырттырып ап чораан.

Үдекчивис Николай Аракчаа 2003 чылдан эгелеп Куранда чурттап турар кижик болду. Куран арбанында амгы үеде 29 бажында 70 хире кижик чурттап турар, аңаа баштайгы бажыңны 1947 чылда Таңдының Владимировка чурттуг Андриан Бочкарев деп кижик туткан. Оон соонда ынаар староверлер көжүп эгелзэн дээш элзэн төгүнү биске чугаалап берди.

Куран суурнуң мурнуу талазында Үстүү-Каскал, Алдыы-Каскал деп хемнер, чөөн чүгүнде—Сеңгилен тайгазы. Бистиң чудук кырлап кешкен шапкын хемивисти Кускунуг дээр. Алыс-ла, Үстүү Каскал, Алдыы Каскалдың суг оруу Сойга катчы бээр. Тайгатаңдының хензиг-биче суглары каттышса-каттышса, Бүрен-Бай-Хаакка чыгып, Каа-Хемче кирген. Таңды-Уулань бедин таварып атыг чоруур болза, орук-чирикти билер кижилер Чадаана бажыңы бекдиктеринге-даа чеде бээрин, машина-техника чок үеде өгбелеривистиң арт-сын таварыштыр аргыжып чораанын үдекчивис тайылбырлап чугаалады.

Бедик даг бажыңдан Таңды биле Тес-Хем кожууннарның кызыгаары, ону ылгап турар адагаштарны, Балгазының хадылыг аргазының ужу-кыдыын, чоннуң ырызында алгаан Калдак-Хамарның эрги оруун, амгы чазагыг оруктун кезик-чамдызын дураннап олур бис. Баштайгы чогаадыкчы хүннү түңнөп, Светлана Мунзук Бай-Тайгада Зоя Иргиттин удурткан «Авырал», Би-Хемде «Эрестер», Барыын-Хемчикте «Адазының оглу» студияларның актер өөреникчилериниң киржилгезибиле Кежиктиң белеткээни ажилдарны сайгарган. Бистиң оолдарывыстың ажилдарын С.Мунзук мактап, чурук, кинокадр тургузар талазы-биле ажыктыг сүмезин каткан. Куранның улуг эвес көдзэ Культура одаанга мастер-классты эрттиргени солун болган.

Даартазында хүн Тес-Хем кожууннуң төвү Самагалдайда кожууннуң К.Баазаң-оол аттыг төп Культура бажыңыга бардывыс. Улуг, биче чыылган чонга конкурска кириштирген мультфильмнерни, видеофильмнери көргүскен. Кожууннуң статистика килдизин кол специализи Аяна Дендип, фестивалдың кол организагычы Светлана Мунзук кино-көргүзүлгелерниң соонда уруглар, оолдар аразыңга 2010 чылдың күзүн Бүгүроссия денелдиг эртер чизеге тураскаадып оюнну эрттирген. Өөреникчилер шын-на сеткилибиле улуг кижилер дег тускай хуудустарны долдурга, шаңналмакталдарны чаалап алганнар. Бистиң бөлүктөн Хайыракан шко-

лазының 6-гы классчызы Белек Монгуш республиканың Статистика эргелелиниң хүндүлел бижии база тускай белек-биле шаңнаткан.

Кежээ Куранга кээривиске фестивалдың киржилчилерин күш-ажылчы десант дээш суурнуң инвалидтериниң бажыңнарынга хуваапкан. Баштайгы бөлүккө картофель довураа улгаттырар, бок-чашпан чулар даалга берген. Бистиң бөлүктү Саяна Чыкайның бажыңыга одаар ыяш белеткээр кылдыр чоруткан.

Дараазында хүнде хана солуннар үндүрер, бойдустан чайгаар бүткен материалдар-биле эшөөрүңге суй белектер кылыр мөөрейлер база чарлаттыңан. Мастер-класстар эрткен, видеосюжеттер сайгарылгазы доозулган соонда Куран суурнуң хоочуннары биске солун концерт көргүскен. Бис база оларга концерт көргүзүп, бараалгадывыс. Сүт-Хөлдүн Хөр-Тайга сумузуңуң цирк бөлүгүнүң көргүзүүн, Бай-Тайга, Би-Хем кожууннарның төлээлериниң күүселделерин көрүкчүлөр онза сонугаан.

«Дерсунуң кокпазы-биле» деп экологтук 4-кү уруглар болгаш элээдилерниң экран чогаадылгазының кинофестивалыңа «Экороллик» деп номинацияга Би-Хемниң Турандан «Эрестер» студиязы шылгараан. «Боттарывыс. Шупту чүвени боттарывыс» деп тускай номинацияга Бай-Тайганың «Авырал» студиязы «Өскүс-оол», «Белдир», «Чалгаа үгү» деп киноларны көргүскеш, тилекчи болганнар. «Тыва — келир үениң девискээри» деп номинацияга «Хлеб» деп

кинону дээш Эрги-Барлыктын студиязы тилекчи болган. «Алараш» деп тускай номинацияның шаңналын Сүт-Хөлдүн Кызыл-Тайга бөлүү «Дерсу Узала» деп киносюжетти бараалгаткаш, чаалап алган.

Түңнел кылдыр чүнү чугаалап болурул? Уругларның болгаш элээдилерниң экран чогаадылгазының 4-кү кинофестивалы бо чылды Туризм, Башкылар чылы кылдыр чарлаан үеде эртип турары-биле онзагай-дыр. Мен бодап көөрүмге, мурнады хөгжүдөр национал «Өөредилге» төлөвилелдин шугумун езугаар амгы үеде автобустар чок школалар чок, автотранспорт-биле бүрүн хандырттыңан база ол ышкаш компьютер, оргтехника аймаан кичээлдерге ажыглап турар апарганы кымга-даа билдингир. Ол бурунгаар базым-дыр.

Уругларның бо фестивалыңа Чадаанага болуп эрткен Үстүү-Хүрээ фестивалының соон дарый чорупкан бис. Баш бурунгаар эки белеткелдерни чорудуп, бөлүгүнүң өөреникчилерин доктаамал кичээлдедип турган болза, хирешаанче түңнелдеривис чүгээр турар ужурулуг. Кожууннуң тураскаалдыг черлери Үстүү-Хүрээ, Алдыы-Хүрээге болгаш өске-даа черлерге барып, өөреникчилер-биле ажык кичээлдерни эрттирип, видеофильмнерге сюжеттерни тырттырар болза, школага, класска кичээлдер эрттиргениңден-даа дээштиг боор деп бодаар мен. Бодум хуумда ыңдыг сонугалдыгларга кичээлдерни эрттирип, бөлүгүм, студия ажыдарыңга белең мен.

Вячеслав МОНГУШ.

Чадаана хоорай.

Кадыкшыл

БОДАНДЫРЫП, САГЫНДЫРЫП КЕЛИР АЙТЫРЫГ

Эр-кыс харылзаа дамчыштыр 31 шээр аарыг бар деп өртемденнер санап турар: оларга паш аары (сифилис), ПИД, трихомониаз, сагаа (гонорея), хламидиоз, шиш аштыг сөөлдер (кондилома), герпес дээш, оон-даа өске аарыглар хамааржыр.

Халдавырлыг ол аарыгларның хөйү кижилерни үре-салгал болдураарыңа, а СПИД алыча барып өлүмгө чедирер. Шээр аарыгларның иштинде нептеренгейи — паш аарыгы турар. 2009 чылда бистин республикага 1115 кижик ол аарыг эмнеткен, 100 муң чурттакчы хамаарыштыр ону санаарга 2 деп көргүзүг көстүп турар. 6 айның дургузунда республикага ол аарыгдан 377 кижик аан. Үезинде эмнеттинмезин аргылыг иштиг авалардан 2008 да республикага төрүмелинден аарыглыг 13 чаштар төрүткен. 2009 чылда 2, а 2010 чылда 6 айларының дургузунда 2 чаш ыңдыг диагнозтук төрүттүн. Ол-ла үениң дургузунда иштиг херээжен улус ол аарыг дээш эмнеткеннер.

Аарыгның өөскүдүкчүзү—трема (ак спирохета) деп микроб. Берге бо аарыг кижиниң магауңа, иштики органныңа улуг аны чедирип турар. Аарыг херээжен кижик үзе эмнетпээнде, шуут эмнетпээн болза, ол иштиг үезинде уруг савазында төл аарыгны халдадып болур, ынчар таварылганы — төрүмелинден аарыг дээр. Оон түңнөдө, иштелишкениң ийиги тыңда иштиг херээжен кижик

уруг дүжүрер ийикпе, азы чаш өлүг төрүттүннер, чок болза аарыг кылдыр төрүттүнөр.

Төрүмелинден эрте билдине берген аарыг төрүттүнген чаштарның мага-бодунга, иштики органныңа улуг хораны чедирип, үрегдеп, кемдедип болур. Төрүттүнген уруг аажок кошкак, күш чок болур, сырбаңнаар. Ындыг чаштың өзүп-сайзыраары берге болгаш оожум болур. Ынчангаш ол аарыгның уржундан аарыг чаштар амытынындан безин чарлып болур. Думчуунуң иштинде шара картында дегдиринишкениң агаар чедишпези-биле төрүттүнген чаш уруг думчуу-биле багай тынар ийикпе, азы тынып шыдаваз апаар.

Дегдиринишкени думчуунуң сөөгүңгө чедир ханылап, дамчып берген таварылгада, чаш уругнуң думчуунуң хевири, даштыкы овуру хевири күзенчиг эвес байдалче өскерлип болур. Нерв системазынче ак спирохета халдаанда чаш уругнуң бажыңың мээзи дегдирер, мээге суг чыгып, сугланы бээр, сөөлүңдө баш мээзи бүрүнү-биле аарыгга алызгытар.

Төрүмелинден орай билдине берген таварылгаларда (2 хардан өрү) база-ла ыңдыг байдалдыг, баш сөөгүңгө, буттарга, кулактарга, карактарга, сөөккө аар дээр, иштики органны ак спирохетага

дегдирткен болур. Бичик кижиниң иштики органныңа, нерв системазыңа чаңгыс сөс-биле чугаалаарга аарыг дыка улуг хораны, кемдээшкини чедирер. Ынчангаш иштиг херээжен улус ыяла-ла херээженнер эмчизинге хайгааралга эрте дээр туруп алгаш, тускай серологтук хыналданы хан-биле дужаап эртер ужурулуг. Хыналданы иштиг херээженниң кады чурттуп

орар эр эжи, азы өөнүң ээзи база ыяла-ла эртер ужурулуг.

Эмнедирин күзевээн кижилер бодунуң кадыыңа улуг хораны чедирип, кол-ла чүве-аарыгны өске кижилерге халдадып болурлар. Ынчангаш херээжен кижик бодунуң өөнүң ээзи-биле кадыкшырак ажы-төлдүг болурун күзеп, ол дээш чүткүлдүг, сонугалдыг болур ужурулуг.

Профилактиктиг хемчеглер

Эр-херээжен харылзаадан тыптыр ол аарыглардан болгаш эң коргунчуг аарыг СПИД-тен канчаар камгаланырыл?

1. Харылзаа туткан эжи-биле азы өг-бүлелиг кижилер боттарыңа бердинген, шынчы болур ужурулуг, ынчангаш кыдыыңдан өске эр-херээжен харылзаадан ойталаары чугула.

Ынакшыл+Шынчы чорук=Кадыкшыл.

2. Халдавырлыг ол аарыглардан камгаланыры чугула.

3. Аныяк кыстар келир үеде авалар болур, аныяк оолдар адалар болур. Ада-ие болуру улуг харысалга-дыр. Ынчангаш ылаңгыя аныяктар бодунуң келир үезин бодап, кадык ажы-төлдүг, чараш, кижизиг аажы-чангыг болуру чугула.

Мага-бодун арыг-силиг алдынарыңдан, арага-дары ишпейн, харылзаалар талазы-биле шын кижизидилгелиг болуруңдан кижиниң кадыкшылы улуг хамааржыр.

Каяа эмненирил?

Кеш болгаш шээр аарыглар диспансеринде чыдып эмнедир салбыр бар, даштыыртан кээп эмнедир хүндүскү стационар база бар. Аңаа эмненири халас, эмчилер аарыг кижиниң ат-сывын, оон аарыының дугайында медээ бээр эргези чок. Оон ыңай ат-сывын адавайн, чүгле квитанцияның номери-биле чажыт кылдыр эмнеп турар эмнээшкин база бар.

Ат-сывын адавайн хынадып, эмнээшкин алырын дараазында адреске база чорудуп турар: Кызыл, Ленина, 77.Эмчи 16 шактан 20 шакка чедир ажил хүннеринде хүлээп турар.

Кеш болгаш шээр аарыглар диспансеринге кээп, хынадып, эмчилерниң арга-сүмезин база ал болур.

Айлана БИЧЕ-КЫС,
дерматовенеролог зичи.

ЭМНЕДИРИНГЕ ИДИГ БЕРГЕН

«Огонек» кафези болгаш «Кызылдың АТБ-зи» МУБ Кызыл хоорайның мэриязының хоорайның бир кончук чидиг айтырыгларын шиитпирлээриниң талазы-биле кады ажылдаар болган.

Бо таварылгада кымчы эвес, а пряник чидиг айтырыгларны шиитпирлээриниң аргазы болган. Июль 1-ден эгелзеш, хоорайда туберкулез аарыг кижилер хоорай транспортунга болгаш эмнелгеге чеде бергеш, сүт болгаш бутербродту халас алыр аргалыг болган. Мэрия бо ийи албан чери-биле дугуржулганы чарган. Чаңгыс халас орук өртээ безин тозан тос муң рубль болган. Бо хемчегниң ачызында кээп эмнедип турарларның саны ажыл хүннеринде 89-тан 120, а дыштаныр хүннерде 231-ден 265 чедир өскөн. Ол дээрге Кызыл хоорайның деңнелинге эки байдал бооп болуп турар. Бо хүннерде Кызылда халдавырлыг хевирлиг туберкулез аарыглыг 513 кижик бар. Кижик бүрүзүн эмнээри — узун болгаш соксаал чок ажыл-дыр.

Кызыл хоорайның мэриязының парлалга албаны.

ТЫВА ДУГАЙЫНДА ФОТО-ЧУРУКТАР

Тыва дугайында 40 ажыг фото-чуруктарны делегейниң улуг дээн информация агентилели Reuters бодунуң лентазына парлап үндүргөн. Ук фото-чуруктарны делегейниң аңгы-аңгы парлаалга черлеринче чоруткан. Оларның чамдыктарында безин хүн бүрүнүң фото-чуруктарын илереткен болуп турар.

Азияның төвүндө турар республиканың дугайында фоторепортажы Илья Наймушин белег-кээн. Фотографтың республикага келген кол сорулгаларының бирээзи — «Тос эртине» мөөрейинче кирген объектилерни тырттырып алыры. Ол дээрге, Тываның Национал музейи, сарлыктар болгаш төвөлөр кирген тос чүзүн малы, скифтерниң алдыны-дыр.

Аас-кежик болуп, фотограф

американ хөгжүмчү Шон Куирткин болгаш тыва кыс Чойганмаа Ондарның кудазына база баар аргалыг болган.

Сургакчылаашкынның түннелинде Тыва дугайында тырттырган он-он фото-чуруктар делегейниң билдингир дээн парлаалга черлеринче чоруттунган.

Американың улуг назылыг дээн «Крисчен Сайенс Монитор» (1908 чылда тургустунган) база «Вашингтон пост» парлаалга черле-

риниң бирги арыннарында Баян-Колдун аныяк тежежи Хүлэр-оол Сенди-Хуурактың төвөлери болгаш ооң малчын өө парлап-тынган болуп турар. Француз «Пари матч» болгаш өг-бүлениң үнелиг чүүлдериниң кадагалалы дээш туржуп турар парлаалга черлери Кызыл чоогунга болуп эрткен интернационалчы куданың кыдыы-биле база эртпээн.

«Скифтерниң алдыны» болгаш ооң шыгжамыры болган Тываның Национал музейи делегей культуразының мөңгө чүүлдери-биле холбашкан журналдарда парлаптырган.

Бистиң корр.

Хоочуннар следу

ЭРЕСТИГ, ТУРА-СОРУКТУГ КИРИШКЕННЕР

Июнь айның сөөлгү хонуктарында Барыин-Хемчик кожуунуң Кыды Шыраа-Булактың Пөштүг Өзен-Аксы деп черге хоочуннарның «Бурунгаар хоочуннар!» деп кыйгырылгы дайынчы, турисчи кожуун чергелиг бир дугаар следу болуп эрткен.

Тиилекчилерге шаңналдарны тыпсып турары.

Хоочуннарның следун Тиилел-геин 65 чыл оюнга, Туризм чылынга база Россияның Пенсия фондузунун 20 чыл оюнга турса-каадып эрттирген. Аңаа кожуун төвү Кызыл-Мажалыктан эгелээш, кожуунуң шупту сумулары киришкен. Чүгө Аянгаты сумузу киришпээни хомуданчыг болган.

Чыышты организаастап эртти-ринге кожуунуң Пенсионерлер эвилелиниң даргазы Валентина Баян-ооловна Монгуш, кожуунда Пенсия эргелелиниң коллективи (даргазы З.С.Хомушкун), тус-тус суму чагыргаларының даргалары, албан организация черлериниң удуртукчулары киришкеннер.

Суму бүрүзүнүң командалары боттары тускай аттыг, кыйгырыл-ларлыг, ырлыг, речевкалыг.

Арыннарында өөрүшкүлүг хү-

лүмзүрүг чайыннаан 200 ажыг хоочуннар чыгып, слетка киржи келгеннер. Слетка келген хоочуннар-ның командалары хөглүг-омак, оюн-тоглаалыг, солун концерт программалыг, хана солуннарлыг, дайынчы, турисчи аялгаларга үдетти-рип алган марштап турганнар. Хоочуннар «Найыралдың одаа», «Аныявиста кандыг туржук бис?» деп конкурстарга маргышканнар. Ооң-биле чергелештир сумуларның чик адал спортчу хоочуннары 30 метр хемчээлге чадаг чарышка, көвүрүглер кежеринге, даштар кырлап халыырынга, узун шоодай иштинге үңгээринге, аарыг кижиге баштайгы дуза чедиреринге бол-гаш «күске какпазы» дээн чижек-тиг шаптаразының хевирлер кириген эстафета-оюннарга бутта-ры черге дегбес, кончуг тура-

сорукуг киришкеннер.

Спортчу оюннарның болгаш конкурстарның түннелинде бирги черни Бижиктиг-Хая сумузуң Алдырбастар командалы элээш, 6000 рубль-биле, эки билеткели дээш 1000, хөглүг оюн-тоглаалыг концерти дээш 500 рубль шаңнал-дыг болганнар. Сумудан эң идеп-кейлиг тура-сорукуг киришкен-нерни маңаа адап каары артык эвес боор. Оларга команданың капитаны, сумуда Пенсионерлер чөвүлелиниң даргазы Д.С.Көгел, Чылбак-оол Ооржак, Михаил Куу-лар, З.Т.Сарыглар болгаш хоочун өг-бүлелер Окпан-оол, Наталья Дагылар, Чечек, Хоптак-оол Мон-гуштар база амданныг чаагай аш-чем билеткеп, чыылган чонунга бараан болганнар Чылбак-оол Ооржак, Валентина Сердоо, Чимит Куулар хамааржыр. Ооң-биле чергелештир бижиктиг-хажылар Алдырбастарны деткип дузалааны дээш суму чагырга даргазы Арис Маадыр-оолович Сааяга, сумуда Херээженнер чөвүлелиниң даргазы М.К.Хомушкунга өөрүп четтиргенин илереткеннер.

Хоочуннар следунга ийги чер-ни Кызыл-Мажалыктын, үшкү чер-ни Барлык сумузуң хоочуннары алган. «Тиилелгеже чүткүл» деп номинацияга Шекпээр сумузуң эн улуг назылыг киржикчилерлиг командалы төлөптиг болган. Ти-илекчи болган командаларга акша шаңналдарны тывыскан.

Слеттун эң-не улуг назылыг хоочуннары Шекпээрден 1932 чылда төрүттүнгөн 78 харлыг Ири-на Шаваровна Монгуш база Аксы-Барлык сумузуңдан 1937 чылда төрүттүнгөн 73 харлыг Демир-оол Дагыевич Хертек болганнар. Тиилекчи командаларның шаңнал-дарын кожуунда хууда сайгар-лыкчылар садып, деткичилээ. Оларга улуу-биле четтиргенивис илереттис.

Допар-оол ХОМУШКУ,
хоочун бижикчи.

Бижиктиг-Хая суур.

Төрүттүнгөн хүнүдөр-биле

Август айда бистиң эргим кижилеривис: Кужугетович ЭРТИНЕНИН 35 харлаан юбилей Борисовна МОНГУШТУН, Олчей Валенти ДОРЖУНУН төрүттүнгөн хүннери-биле чедирип тур бис. Оларга быжыг кадыкшылды, ч киннерни, өлчей-кежикти сеткиливис ханыз күзедивис.

Серинмаа авашкылар

«ТЫВА ЭКСПО-2010» ДЕЛГЕЛГЕ-ЯРМАРКА

Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр биле агентилели «СИБЭКСПОСЕРВИС-Н» (Новосибирск) КХН-биле демнежи база Тыва Республиканың деткимчези-биле регионнар аразының «Тыва-Экспо-2010» делгелге-ярмарказын болгаш регионнар аразының «Энергетика. Чуртталга-коммунал ажыл-агый» тускайжыткан делгелгезин 2010 чылдың август 13-тен эрттирер. Аңаа киржир күзелдиг кижилерниң чагы Республиканың Сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөрүнүн агентилели дараазында адресте хүлээп ап турар: Кы Калинин кудумчузу, 1 «б» (Машзавод), 2 дугаар каа келир айтырылгалар-биле 6-25-18 азы Новосибирскиде 63-50 телефоннарже долгап болур.

Делгелге чоруп турар үе дургузунда ары чигириниң улус-чонун хергелел барааннарын, аш-чем аймаан, р даштыкы бүдүрүлгелерниң чаа тудуг материалда технологияларын сонургадыр.

Силерни август 13-тен 15-ке чедир Кызыл «Сүбедей» спорткомплексинге 10 шактан чедир цеде манап тур бис! Кирери халас.

Дыңнадыг

Тожу кожуун чагыргазынче хамааты Аркадий Ален Бичемейден хуу ажыл-агый тудары-биле көдээ черлеринден Тыва Республика, Тожу кожуун, Адыр-Көк-Чар деп черниң «Чолдак Серен Оймаа» деп (адресиг уг-шии билдингир) ниити шөлү 110000 дөрб (шөлдү чижеглөп алган, хемчээп, демдеглээн тодараттынар) чер участогун 49 чылда арендага бээ билдиришкен кирген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар 6 парлаанындан бээр 30 хонук дургузунда аңаа удурланг билдиришкеннерни Тожу кожуун чагыргазы хүлээп а-

ХЫНАЛДАЛАР

2010 чылдың 6 айларының дургузунда Кызыл хоорайга 152 өрт халавы болган, оларның уржуундан 1 кижик чок болган, 2 кижик кемдээн болгаш 420,284 рубльдин когаралын чедирген.

2010 чылдың май 8-тин хүнүндө дүнекиниң 2 шакта Каа-Хем, 78 деп адреске өрт болган. Ооң түннелинде хамааты И.К.Намзырын өрттен кемдээшкен алган. Өрттүн кыва берген чылдагааны — таакпылап турар үеде кижиниң от-биле оваарымча чок болганы. 2010 чылдың май 14-те Новостроек кудумчузунга болган өрт база-ла шак ыңдыг чылдагаан-биле болу берген.

Болган өрттерге хамаарыштыр дараазында хемчеглер алдынган: 45 кижиге ниити түнү 78 муң рубльге административтиг харыысалга онааган.

Хоорайның өртке удур хайгаарал чери чурттакчы чонга өртке удур дүрүмнерни хажытканындан өрт болган таварылгада, хамааты кижиге хамаарыштыр 1500-2000 рубль, эрге-дужаалдыг кижилерге — 3000 мундан 4000 муң рубль чедир, юридиктиг кижилерге 30000 мундан 40000 муң рубль түннүг торгаалдар көрдүнгөн дээрзин сагындырып тур.

2010 чылдың эрткен чартык чы-

лында инспекторлар албан черлеринге, ү тилеринге оларның техниктиг дерилге-хынаан. Чоруткан хү түннелинде өртке уд чоруктуң дүрүмнер дээн хажыдышкын Ол дээрге:

— өртке удур ды херекселдин тургуст

— сери кырынд тургузугларын отта

чүүлдер-биле шыппа

— өрт болу бер йында дыңнадыр шуг

тунмааны дээш, оон-дан чылче уламчыла

нып турар хажыдыш

Бо адаанын чүү тээнге чамдык алба

удуртукчулары ботт

муң рубльдерин ка

бодарлар, ынчалза

чугула херек ол чү

өөскүй берген өрттү

олар миллион-милли

ни, а чамдыкта киж

тынын безин оскунуг

А

Кызыл хоорайның хайгаарал талазы-б инспекторунун ста

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый — 2-17-09, окулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7400. Чагыр 93. Номерни парлаалга дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО «Т. Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК. Россия Федерациязының Парлаалга, телерадио-дамчыды, массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызын Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» со чылдың май 14-те эде бүрткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 317. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезин (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаптырган материалдарның авторларының редакцияның туружу-биле дүшпөйн барып болур. Айыттыг болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылгалары дээш авторлар харылаар.